

TEÓRIA MOTIVÁCIE V LEXIKÁLNEJ ZÁSObE

Juraj FURDÍK

**Editor
Martin Ološtiak**

Vydavateľstvo LG

Košice 2008

Teória motivácie v lexikálnej zásobe

Juraj Furdík

Editor:

Mgr. Martin Ološtiak, PhD.

Recenzent:

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Obálka:

Ján Majdiak

Jazyková redaktorka:

PhDr. Miroslava Gavurová

Rozsah: 95 strán

Formát: A5

Rok vydania: 2008

Vydanie: Prvé

Tlač: Grafotlač, Prešov

© Vydavateľstvo LG, Košice, 2008

© prof. PhDr. Juraj Furdík, CSc., dedičia, 2008

© Mgr. Martin Ološtiak, PhD., 2008

ISBN 978-80-969760-7-2

OBSAH

Predhovor	5
Motivatológ Juraj Furdík.....	11
Teória motivácie v lexikálnej zásobe	25
Úvod	27
1 Základné typy motivácie	34
1.1 Elementárna – paradigmatická motivácia	34
1.2 Špecifikované typy motivácie	42
1.2.1 Fónická motivácia	42
1.2.2 Sémantická motivácia	44
1.2.3 Morfológická motivácia	45
1.2.4 Slovotvorná motivácia	48
1.2.5 Syntaktická motivácia	50
1.2.6 Frazeologická motivácia	53
1.2.7 Onymická motivácia	56
2 Nadstavbové typy motivácie.....	58
2.1 Expresívna motivácia	59
2.2 Stratifikačná motivácia.....	60
2.3 Terminologická motivácia	61
2.4 Sociolektická motivácia	63
2.5 Temporálna motivácia	63
2.6 Teritoriálna motivácia	64
2.7 Individualizačná motivácia	66
3 Kontaktné motivácie	68
3.1 Akceptačná motivácia	68
3.2 Abreviačná motivácia	70
4 Dodatky (Z fragmentov).....	73
4.1 Dynamika lexikálnej motivácie.....	73
4.2 Status nadstavbových typov lexikálnej motivácie.....	75
4.3 Členenie lexikológie podľa jednotlivých typov lexikálnej motivácie	76
Poznámky editora	79
Literatúra.....	90

PREDHOVOR

Čitateľskej verejnosti predstavujeme text Juraja Furdíka s názvom *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Autor v ňom prichádza s analýzou lexikálnej zásoby, založenou na jednotnom teoreticko-metodologickom podloží (podrobnejší komentár k tejto koncepcii sa nachádza v štúdií *Motivatológ Juraj Furdík*, s. 11 – 23).

Skôr než sa dostaneme k „technickým“ otázkam vzniku tohto textu, dovoľujem si zverejniť jednu osobnú spomienku na profesora Furdíka, ktorá sa lexikálnej motivácie bezprostredne dotýka. Lexikologické prednášky J. Furdíka ma uchvátili vo viacerých ohľadoch. Okrem iného preto, že prinášali nový pohľad na fungovanie a členenie lexiky. Rýchlo som nadobudol presvedčenie (tento názor som dodnes nezmenil, práve naopak, utvrdil som sa v ňom), že ide o tečúci prameň originality, inšpirácií a námetov do diskusie. V letnom semestri 2001/2002, v poslednom roku svojho vysokoškolského štúdia, som profesorovi Furdíkovi ponúkol výpomoc pri zostavovaní písomnej podoby jeho motivatologického projektu. A tak som nahral jeho prednášky na diktafón, po štátniciach som ich prepísal a s komentárom poslal autorovi do Prešova. Po niekoľkých týždňoch prišla odpoveď, v ktorej Ferdinand de Saussure tisíckrát ďakuje milému priateľovi Charlesovi Ballymu za jeho úsilie, ktoré vynaložil na pomoc pri príprave projektu na publikovanie myšlienok o pojme lexikálnej motivácie. Takto, pravdaže, mystifikujúc a poukazujúc na isté paralely so vznikom Saussurovho *Kurzu*, J. Furdík vyjadril nádej (popri všetkých obrovských pochybnostiach, ktoré mal), že predsa len azda má zmysel v motivatologickom snažení pokračovať. Žiaľ, jeho smelé plány (z dikcie listu vyplýva, že – zrejme cítiac skorý odchod z pozemského sveta – ani on sám im veľmi neveril) sa mu osobne zrealizovať nepodarilo...

Podobne ako v prípade učebnice *Slovenská slovo tvorba* (2004) aj tentoraz ide o osobitý odborný komunikát, zostavený z viacerých, nie homogénnych zdrojov. Východiskom sa stal prepis spomínaných diktafónových nahrávok z posledného prednáškového cyklu z disciplíny Súčasný slovenský jazyk – lexikológia a z výberových seminárnych cvičení Problémy lexikálnej motivácie (letný semester akad. roku 2001/2002). K tomuto jadru sme postupne pridávali relevantné poznámky študentov z predchádzajúceho obdobia (1992/1993, 1995/1996 – 2000/2001). Použili sme aj niekoľko publikovaných a rukopisných textov, v ktorých autor načrtáva motivačnú tematiku alebo na ňu aspoň nepriamo odkazuje. Snažili sme sa teda využiť každú dostupnú informáciu, ktorá sa pre potreby tejto knihy ukázala relevantná (zoznam použitých prác je uvedený v bibliografii).

Špecifické okolnosti vzniku tohto textu si vynútili aj osobitný editorský prístup, ktorý sa prejavil najmä v úprave rukopisu. Je prirodzené, že charakter väčšiny zdrojových textov vylučoval možnosť publikovania bez výraznejších zásahov – pôvodné prepisy nahrávok boli príliš neprehľadné a poznámky študentov viac-menej heslovité. Editorská činnosť sa preto musela sústrediť na taký spôsob úpravy materiálov, ktorého výsledkom mal byť konzistentný celok. Uvedomujeme si, že výsledný obraz furdíkovského uvažovania o fungovaní lexiky, ako sa podáva v tejto publikácii, je do istej miery ovplyvnený nevyhnutnými editorskými zásahmi. Zdôrazňujeme však, že prvoradou úlohou editora bolo v maximálne možnej miere zachovať vecnú stránku, zmysel textu. Úprava zdrojových materiálov sa uskutočňovala viacerými spôsobmi:

1. Rozdiely vo formálnom „modelovaní“ akusticko-auditívneho a opticko-vizuálneho komunikačného kanála si vyžiadali nevyhnutné formálno-obsahové zásahy. Hovorenú dikciu prednášok bolo potrebné transformovať do podoby písaného vedeckého textu, predovšetkým eliminovať a upraviť prvky, typické pre hovorenú komunikáciu: opakovania, anakolúty, hypertrofiu deiktík a expletív, nedokončené výpovede, špecifickú konexiu, fatické prvky (*čiže vidíte, pozrite, vážení*) a pod. V texte sa taktiež vynechali príliš subjektívne a prehnane skeptické formulácie typu „termín paradigmatická motivácia je nateraz strašne pochybný“. Hovorenosť Furdíkovho komunikátu však nebolo možné „odstrániť“ v úplnosti a treba zdôrazniť, že to ani nebolo editorským cieľom. Výsledný text teda nie je štylisticky homogénny. Upravené pasáže diktafónových nahrávok, ktoré predstavujú podstatnú časť textu, sú uvoľnenejšie, pôsobia menej „uhladene“. A, pochopiteľne, časti prevzaté z písaných materiálov sú upravenejšie. Naším zámerom však nebolo text stoj čo stoj „učesať“ do štylisticky perfektnej písanej podoby vedeckého textu. V záujme zachovania furdíkovskej dikcie sme ponechali aj formulácie, v ktorých sa autorský subjekt prejavuje nad bežný úzus vedeckých textov (zásada autentickejši) – tieto formulácie sa väčšinou nachádzajú v editorských poznámkach (bližšie pozri bod 2).

Uvádžame jeden ilustračný príklad, na ktorom si čitateľ môže porovnať pôvodný a upravený text:

Pôvodná podoba:

Nasleduje *morfologická motivácia*. Čo je tu problém? Problémom je to, že celá doterajšia jazykovedná literatúra, doslova bez výnimky, stotožňuje morfologickú motiváciu so slovotvornou motiváciou. Vychádza sa pritom z toho, že slovotvorba je súčasťou morfológie. Na západe je táto téza všeobecne prijatá a nedebatuje sa o nej. Tu by som mohol rozvádzať prečo. Nechajme to tak. Nestojí mi to za to. Problematiku morfológie a slovotvorby sa neodvážil navzájom oddeliť ani veľký Dokulil. Dokulil hovoril, že slovotvorba je morfológia pomenovania tak, ako skloňovanie je morfológia tvaru. Ukazoval pritom na to, že morfológia a slovotvorba sa uskutočňujú na základe rovnakých prostriedkov, teda morfém: *škol-a, škol-y, škole-e, škol-u – škol-ák, škol-ník*: veď to je presne to isté: *škol-* a teraz pricapime k tomu morfémy. Navyše, to práve on hovoril, práve relačné

morfémy (teda gramatické morfémy) slúžiace na tvorenie tvarov môžu fungovať aj ako morfémy slovotvorné (poznáme to pri transflexii: *letieť* → *let-ø*, *zdravý* → *zdrav-ie*, *rýchly* → *rýchl-o*). Myslím, že profesor Horecký bol prvý, ktorý roku 1959 (aspoň pred ním nič takého nepoznám ani v zahraničnej literatúre) vyhlásil: „Podľa našej mienky treba začleniť tvorenie slov do lexikológie ako jej veľmi príznačnú, ba ťažiskovú časť.“ [Citované spamäti.]

Upravená verzia:

Takmer celá doterajšia jazykovedná literatúra stotožňuje morfológickú motiváciu so slovotvornou motiváciou. Vychádza sa pritom z toho, že slovotvorba je súčasťou morfológie. V západných lingvistikách sa táto téza prijíma všeobecne. Problematiku morfológie a slovotvorby sa neodvážil navzájom oddeliť ani priekopník slovotvorby M. Dokulil. Ten píše, že slovotvorba je morfológia pomenovania tak, ako skloňovanie je morfológia tvaru. Poukazuje pritom na skutočnosť, že morfológia a slovotvorba sa uskutočňujú na základe rovnakých prostriedkov (morfém): *škol-a*, *škol-y*, *škol-e*, *škol-u* – *škol-ák*, *škol-nik*, *škol-ský*. Navyše, M. Dokulil (1962) upozornil na fakt, že práve relačné (gramatické) morfémy slúžiace na tvorenie tvarov môžu fungovať aj ako slovotvorné morfémy (pri transflexii: *letieť* → *let-ø*, *zdravý* → *zdrav-ie*, *rýchly* → *rýchl-o*).

S týmto názorom nesúhlasím, pretože medzi morfológiou a slovotvorbou je zásadný rozdiel. Morfológia sa týka stvárnenia už existujúcich lexém, aby sa mohli uplatniť vo vete. Slovotvorba sa týka tvorenia nových lexém, obohacovania, reštrukturalizácie lexikálnej zásoby. Myslím, že J. Horecký bol prvý, ktorý roku 1959 (aspoň pred ním nič také nepoznám ani v zahraničnej literatúre) napísal: „Podľa našej mienky treba náuku o tvorení slov jednoznačne začleniť do lexikológie ako jej veľmi typickú časť, a to aj vtedy, keby sme ju podľa M. Dokulila chápali ako lexikálnu morfológiu“ (Horecký, 1959, s. 33).

2. Nedopracovanosť a miestami až fragmentárnosť rukopisu si vyžiadali aj úpravu kompozície:

a) S cieľom dosiahnuť čo najefektívnejšiu hierarchizáciu textu využívame dva druhy poznámok. V poznámkach pod čiarou vo forme malých písmen latinskej abecedy (*a*, *b*, *c*...) na konci príslušnej strany sú zachytené tie časti Furdíkoveho výkladu, ktoré by hlavný text príliš „zdržovali“ a zneprehľadňovali (niektoré príklady, spresňujúce informácie, dodatočné poznámky a pod.). Arabské číslice vo forme horného indexu odkazujú na editorské poznámky za hlavným textom. Do editorských poznámok boli zaradené:

- Furdíkove spresňujúce, mnohokrát subjektívne ladené formulácie digresívneho charakteru, ktoré by do výsledného textu s veľkou pravdepodobnosťou nezaradil ani autor. Na druhej strane tieto poznámky prinášajú zaujímavé informácie a v nemalej miere odhaľujú aj spôsob Furdíkoveho lingvistického myslenia (porov. napr. pozn. č. 37 o jazykovedcoch a meteorológoch). Aspoň takýmto spôsobom sme sa snažili čitateľom sprostredkovať jedinečnosť a autenticnosť Furdíkových prednášok. Formulácie J. Furdíka sú označované skratkou [JF].

- Poznámky editora, ktoré boli do textu zaradené dodatočne pri editácii kvôli spresneniu výkladu (napr. sémantizácia lexém z Krátkeho slovníka slovenského

jazyka; krátke poznámky diskusného charakteru^a) či ozrejmenia genézy textu (ako zdrojové materiály sa explicitne uvádzajú len predtým publikované texty; ostatné formulácie pochádzajú z prednášok). Editorské poznámky sa osobitne neoznačujú.

b) Na koniec väčšiny kapitol o jednotlivých typoch lexikálnej motivácie sme zaradili pasáže s názvom *Problémy...* (napr. Problémy morfolologickej motivácie). Tieto poznámky prinášajú výrazné svedectvo o Furdíkovej pochybovačnosti, ale zároveň o urputnom hľadačstve vedeckej pravdy. Je pravdepodobné, že ak by autor na rukopise mohol ďalej pracovať, tieto otvorené otázky by sa pokúsil riešiť a zaradil by ich do vlastného textu.

3. Do štvrtej kapitoly s názvom *Dodatky (Z fragmentov)* sme zaradili tri pasáže, ktoré sa síce bezprostredne dotýkajú témy práce, ale vzhľadom na nedopracovanosť ich nebolo možné včleniť do hlavného textu.

4. Taktiež bolo nevyhnutné doplniť všetky náležitosti sprevádzajúce vedecký text (presné bibliografické údaje a citáty) a zostaviť použitú literatúru.

5. Naším cieľom bolo dopracovať sa k čo najaktuálnejšej a najkomplexnejšej verzii. Preto sme zo starších študentských poznámok vybrali len tie, ktoré neprotirečia novším postulátom (zásada aktuálnosti) alebo v novších poznámkach chýbajú (zásada komplexnosti). Na druhej strane spomínaná nedokončenosť a fragmentárnosť sa premietli aj do neproporčnosti výsledného textu; nie všetky motivačné typy sú spracované do rovnakej hĺbky.

J. Furdík venoval najväčšiu pozornosť slootovornej motivácii. Viedla ho k tomu nielen celoživotná výskumná orientácia, ale aj objektívny fakt, že slootovorná motivácia je centrálnym motivačným typom a v lexike plní zásadné systémovo-komunikačné funkcie. Jednosemestrový kurz Furdíkovej lexikológie bol rozdelený na dve paralelne prebiehajúce časti – všeobecná lexikológia a derivatológia. Takýto spôsob práce bol umožnený študijným programom (dve hodiny prednášok plus dve hodiny seminárnych cvičení týždenne). Editor však v prípade slootovornej motivácie musel vyriešiť dilemu, či spracovať problematiku slootovorby v celej jej šírke, alebo predstaviť len základné aspekty podobne ako v ostatných kapitolách. V prospech minimalistickej verzie nakoniec rozhodli dve skutočnosti: a) slootovorná motivácia bola komplexne spracovaná v učebnici Slovenská slootovorba (2004), ktorej ťažisko takisto spočívalo v študentských poznámkach; b) zachovanie primeranej miery proporčnosti jednotlivých kapitol, ktorá by sa pri aplikovaní prvej možnosti výrazným spôsobom narušila.

Hoci základnými a takmer výlučnými materiálovými zdrojmi sú komunikáty späť s pedagogickou činnosťou J. Furdíka (nahrávky a poznámky z prednášok a seminárov), Teória motivácie v lexikálnej zásobe nie je lexikologickou učebnicou

---

^a Naše poznámky diskusného charakteru pochádzajú z pôvodného prepisu z r. 2002, ktorý sme poslali J. Furdíkovi (porov. úvodnú časť tohto Predhovoru). Nové diskusné poznámky sme nedopĺňali.

v pravom zmysle. Našou úlohou totiž nebolo nahromadiť všetky lexikologické poznatky, ktoré J. Furdík na prednáškach v priebehu sledovaného desaťročného obdobia študentom predstavil. V tejto práci predstavujeme pokus o jeden z možných pohľadov na fungovanie lexiky a tomuto cieľu sme prispôsobili aj výber relevantných poznatkov.

Je mojou príjemnou povinnosťou na tomto mieste poďakovať sa viacerým priateľom, kolegom a známym, bez ktorých by tento text nebol vznikol. V prvom rade ďakujem najbližšej rodine J. Furdíka – pani manželke Valérii Furdíkovej za ochotu, ústretovosť a poskytnutie materiálov z pozostalosti a synovi Ing. Karolovi Furdíkovi, PhD., za materiálo-technickú, ale aj morálnu podporu.

Osobitné poďakovanie patrí recenzentovi prof. PhDr. Jurajovi Dolníkovi, DrSc., dlhoročnému kolegovi, priateľovi a (nielen) lexikologickému inšpirátorovi Juraja Furdíka, jazykovej redaktorky PhDr. Miroslave Gavurovej a autorovi obálky Jánovi Majdiakovi.

Za prepožičanie poznámok vďačím PhDr. Ivete Bónovej, PhD., Mgr. Anne Gálisovej, PhDr. Miroslave Gavurovej (rod. Michalikovej), Mgr. Lucii Ološtiakovej (rod. Gianitsovej), Mgr. Martine Ivanovej, PhD., Mgr. Nicol Janočkovej, PhD., Mgr. Beáte Kačmárovej, Mgr. Jarmile Kredátusovej, PhD., Mgr. Deane Lazáckovej, Mgr. Zore Lobotkovej, Mgr. Lucii Němcovej, PhDr. Zuzane Ondráčkovej (rod. Hlavatej), Mgr. Soni Pariláckovej, PhD., Mgr. Lenke Pavelovej, Mgr. Alexandre Piškovej, Mgr. Zdenke Prílepkovej (rod. Bellovej), Mgr. Zuzane Ujházyovej a Mgr. Zuzane Vacekovej.

Napokon, no vonkoncom nie na poslednom mieste poďakovanie patrí všetkým, ktorí finančnými prostriedkami prispeli na vydanie tejto knihy: rodine Accipiterovej, Kataríne Andrezálovej, rodine Buzássyovej, Petrovi Čačkovi, Karolovi Furdíkovi s rodinou, Petrovi Furdíkovi s rodinou, Valérii Furdíkovej, rodine Gavalcovej, rodine Žilkovej a doc. PaedDr. Ľudmile Liptáckovej, CSc.

Novátorskú knihu *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* publikujeme s vedomím, že s vydaním takejto nedokončenej, na viacerých miestach nedotiahnutej práce by jej autor určite nesúhlasil. Napriek tomu sa nazdávame, že ide o taký závažný text, že aj jeho torzo má svoju objektívnu vedeckú hodnotu. Najmä v tom zmysle, že prináša nový a svieži pohľad na „staré“ lexikologické otázky. Ale aj v tom, že publikovanie novej a v dobrom zmysle provokujúcej teórie v sebe skrýva potencie podnecovať úvahy o témach, ktoré možno niektorí z nás považovali za definitívne vyriešené.

Martin Ološtiak

MOTIVATOLÓG JURAJ FURDÍK

Martin Ološtiak

Je známe, že celoživotnou výskumnou doménou popredného slovenského jazykovedca Juraja Furdíka (1935 – 2002) bola derivatológia, ktorú chápal ako výskum princípu slovotvornej motivácie zo synchronického i diachronického pohľadu. Syntézu jeho úvah v tejto oblasti ponúkli monografie *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny* (1971, 2005), *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (1993) a učebnica *Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia)* (2004). V poslednom desaťročí svojho života začal J. Furdík rozpracúvať projekt, ktorý síce vychádzal zo slovotvornej motivácie, ale zásadným spôsobom ho prekračoval. Od chápania slovotvornej motivácie ako najvýznamnejšieho štrukturačného a dynamizačného faktora lexikálnej zásoby prechádza k pojmu lexikálnej motivácie, ktorý zahŕňa všetky typy lexikálnych jednotiek, ich jazykovosystémovú i mimojazykovú determinovanosť. Hoci do vzťahov slovotvornej motivácie vstupujú takmer všetky lexémy (okrem slovotvorných „bezdomovcov“ – ako hovorieval J. Furdík –, ktorí tvoria približne 5 % lexiky), vlastnosťou slovotvornej motivovanosti sa v slovanských jazykoch vyznačujú „len“ dve tretiny z celkového počtu lexikálnych jednotiek. J. Furdík chápe lexikálnu motiváciu ako zdôvodnenie existencie každej lexikálnej jednotky v langue aj v parole, pričom viacaspektovosť, lepšie povedané multištruktúrovanosť a mnohodimenzionálnosť lexikálneho bloku sa vystihuje prostredníctvom motivačnej typológie. Neexistuje totiž len jeden, ale viacero typov lexikálnej motivácie, ktoré sú hierarchicky usporiadané; každý typ lexikálnej motivácie je typom sui generis. Vymedzením lexikálnej motivácie sa však závažnosť slovotvornej motivácie nepopiera, práve naopak. Slovtvorná motivácia zaujíma v hierarchii lexikálnej motivácie centrálnu postavenie ako najuniverzálnejší a najdôležitejší motivačný typ, a to z hľadiska organizácie lexiky aj jej obohacovania.

Cieľom snahy J. Furdíka bolo celostné, na jednotnej koncepcii založené videnie slovnej zásoby a archimedovským „pevným bodom“ v tomto snažení sa mu stal pojem lexikálnej motivácie:

Čo tým ja chcem dosiahnuť? Ja tým chcem naozaj dosiahnuť akúsi syntézu celej slovnej zásoby. Toto je môj hádam aj ťažko dosiahnuteľný cieľ. Aby sme nehovorili naozaj len o istých čiastkových oblastiach – práve toto ma irituje v celej doterajšej lexikológii. Špeciálne ma iritujú tie oblasti typu tzv. diferenciácia slovnej zásoby podľa času atď. Ale veď aj to je súčasťou lexikológie. Ja chcem robiť akéhosi Kontramistrika. A dôležité je nájsť jednotiaci princíp, ktorý dáva dokopy ten súbor štvrť milióna, alebo keď chcete aj jeden a štvrt milióna lexém. Toto je môj hádam fantastický cieľ. [D]

Diktafónové zaznamenanie Furdíkových prednášok prinieslo nezvratný dôkaz o tvorivom nepokoji prednášateľa, o neustálom, ba miestami až mučivom pochybovaní, hľadaní, o rozmyšľaní nahlas, o neuspokojení sa s dosiahnutým stavom poznania. Prejavilo sa to aj v tom, že J. Furdík si nenárokoval na definitívne platné riešenie: „Táto koncepcia sa rozpracúva, takže to, čo uvediem, si nerobí nároky na definitívu.“ Menej flexibilní študenti v očakávaní jednoznačných, konvergentných riešení týmto prístupom neboli nadšení. Jazyk je však skôr divergentný než konvergentný fenomén, čo potvrdzuje okrem iného kontinuálny, graduálny prechod z jednej oblasti do druhej a zákonitá existencia prechodových, hraničných, synkretických javov. Objektívne však treba priznať, že toto neustále pretváranie a napredovanie študentom do istej miery situáciu sťažovalo. Týka sa to najmä názoru na motivačnú typológiu, spôsob hierarchického usporiadania a na status jednotlivých typov motivácie (tvorivý nepokoj v priamom prenose sme sa snažili aspoň čiastočne zachovať aj vo výslednom texte).

Furdíkova teória lexikálnej motivácie, pravdaže, vo všetkých jednotlivostiach a detailoch nepredstavuje úplné novum. Klasicky sa vymedzujú tri typy motivácie: zvuková (fônická), sémantická a slovotvorná (napr. Dokulil, 1962, s. 103). Popri nich sa v českej lingvistike v šesťdesiatych rokoch objavil koncept syntaktickej motivácie (Kuchař, 1963) a na Slovensku koncept paradigmatickej motivácie (Dolník, 1985, 1990 – vychádzajúc najmä z ruských prác). Zmienku o tejto skutočnosti nájdeme aj v rukopisnom fragmente, ktorý sa stal súčasťou učebnice *Slovenská slovotvorba* (2004, s. 28), či v štúdiu *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii* (1994, s. 8 – 9, 2005, s. 384). Práve táto štúdia je prvým publikovaným dokladom, kde možno nájsť zárodky Furdíkovej snahy o rozšírenie pojmu motivácia. J. Furdík svoju motivačnú teóriu publikačne predstavil už len v dvoch do istej miery identických článkoch (*Typy lexikálnej motivácie*, 1998/1999; *Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej*, 2000), ktoré sme skĺbili do jedného celku v knihe *Život so slovotvorbou a lexikológiou* (2005, s. 391 – 396).

Furdíkovo novátorstvo a originalita však spočívajú v tom, že ako prvý sa pokúsil zastrešiť dovtedy vymedzované motivačné typy a ako prvý prichádza s ambíciou komplexným spôsobom, t. j. pomocou jednotnej metodológie analyzovať, opísať a vysvetliť fungovanie a dynamiku lexikálnej zásoby.

Komplexné poňatie, výklad lexikológie cez prizmu teórie lexikálnej motivácie predstavil J. Furdík na hodinách slovenskej lexikológie. Prvýkrát sa tak stalo v študijnom roku 1995/1996 alebo 1996/1997 (žiaľ, poznámky z roku 1995/1996 sa nám nepodarilo získať). V nasledujúcom výklade o profilácii motivačnej teórie sa opierame o poznámky z prednášok z rokov 1996/1997 – 2001/2002, najaktuálnejšia verzia bola zachytená aj diktafónom (porov. Predhovor, s. 5 – 9).

J. Furdík bol typom „neposedného“, neustále pochybujúceho vedca. Táto jeho vlastnosť sa premietla aj do pomerne dynamického vývinu motivatolo-

gických názorov. O tom, akým spôsobom o nastolených problémoch J. Furdík neustále premýšľal, svedčí aj „diachrónny“ pohľad na vývin jeho názorov na motivačnú typológiu.

Už od začiatku sa vyprofilovalo delenie na základné a nadstavbové typy motivácie, ktoré spočívalo v rozdieloch medzi jazykovosystémovým ukotvením (základné typy) a mimojazykovou determinovanosťou (nadstavbové typy).

Vyčleňovanie základných typov motivácie bolo ustálené prakticky od začiatku (paradigmatická, fónická, sémantická, slovotvorná, syntaktická a frazeologická motivácia); od akad. roku 1999/2000 k nim autor pridal morfológickú motiváciu. Spresnenie v podobe vnútorného členenia na elementárnu – paradigmatickú motiváciu a špecifikované typy prichádza niekedy v roku 2000 (porov. citované štúdie 1998/1999^a, 2000).

V tézach z roku 1998/1999 je ako osobitný typ, na jednej úrovni s ostatnými nadstavbovými typmi, uvedená aj pragmatická motivácia. Domnievame sa, že ide o tlačovú chybu, pretože o pragmatickej motivácii ako o konkrétnom motivačnom druhu sa J. Furdík v prednáškach nikde nezmiňuje; pojem pragmatická motivácia chápe hyperonymicky ku konkrétnym nadstavbovým typom (expresívna, stratifikačná a i.); porov. napr. štúdiu z roku 2000.

Pojmové a terminologické stváranie nadstavbových typov sa profilovalo dynamickejšie. Tu má už od začiatku svoje pevné miesto expresívna a temporálna (časová) motivácia.^b Teritoriálnu motiváciu prvýkrát zaznamenávame v prednáškach z roku 1998/1999. Pojem/termín individualizačná (individuálna) motivácia sa prvýkrát objavuje v roku 2000/2001.

Jednu z najväčších dilem mal J. Furdík v otázke vzťahu štylistiky a lexikológie. To sa premietlo aj do motivačnej typológie v podobe pojmového aj terminologického uchopenia: sociálno-stratifikačná (1996/1997, 1997/1998), štylistická a stratifikačná (1998/1999), štylistická a sociolektická (1999/2000), štylisticko-stratifikačná a sociolektická (2000), štylistická a sociálno-stratifikačná (tézy 1998/1999), stratifikačná a sociolektická (2000/2001) a v konečnej verzii – stratifikačná, terminologická, sociolektická motivácia.

Istým prerodom prešlo aj zaraďovanie konktaktovej (akceptačnej) a abreviačnej motivácie.^c Tie sa najprv vyčleňovali v rámci nadstavbových typov bez osobitnej poznámky, v štúdiu z roku 2000 sa zaraďujú do podskupiny tzv. nad-

---

^a Vročenie 1998/1999 je klamlivé, pretože tento ročník Jazykovedného zápisníka de facto vyšiel oveľa neskôr (až niekedy okolo roku 2002). J. Furdík odovzdal rukopis téz pravdepodobne tiež neskôr, nie v roku 1998 alebo 1999.

^b Temporálna motivácia nie je zaznamenaná v roku 1997/1998; pravdepodobne ide len o nedorozumenie.

^c Tento prerod sa však netýka základného pojmového vymedzenia týchto typov, ktoré je od začiatku pomerne ustálené.

stavbových vonkajších typov a v poslednej verzii sa ocitajú v tretej, samostatnej skupine.

Celkovo teda máme dočinenia s ôsmimi rozličnými členeniami, pričom konečná verzia typológie lexikálnej motivácie, prezentovaná v tejto knihe, sa člení na tri podskupiny – základné, nadstavbové a kontaktové. Uvedené stručné poznámky možno zhrnúť do tohto tabuľkového prehľadu:

1996/1997	1997/1998
Základné typy: paradigmatická zvuková sémantická slovotvorná syntaktická frazeologická onymická Nadstavbové typy: expresívna sociálno-stratifikačná kontaktovej abreviačná časová Časové hľadisko: etymologická genetická synchronna	Základné typy: paradigmatická zvuková sémantická slovotvorná syntaktická (syntagmatická) frazeologická onymická Nadstavbové typy: expresívna sociálno-stratifikačná kontaktovej abreviačná

1998/1999	1999/2000
Základné typy: paradigmatická zvuková sémantická slovotvorná syntaktická frazeologická onymická Nadstavbové typy: expresívna štylistická stratifikačná - teritoriálna - temporálna - sociolektická kontaktová abreviačná	Základné typy: paradigmatická zvuková sémantická slovotvorná syntaktická frazeologická onymická Nadstavbové typy: expresívna pragmatická - štylistická - teritoriálna - temporálna - sociolektická kontaktová abreviačná

2000/2001	tézy prednášky 1998/1999
Základné typy: paradigmatická zvuková sémantická morfológická slovotvorná syntaktická frazeologická onymická Nadstavbové typy: expresívna stratifikačná sociolektická teritoriálna temporálna individuálna kontaktová abreviačná	Základné typy: 1. elementárna: – paradigmatická 2. Špecifikované – zvuková – sémantická – slovotvorná – syntaktická – frazeologická – onymická Nadstavbové typy: – pragmatická – expresívna – štylistická – sociálno-stratifikačná – teritoriálna – temporálna – individualizačná – kontaktová – abreviačná

štúdia 2000	konečná verzia 2001/2002
1. Základné typy: 1.1 elementárna – paradigmatická 1.2 špecializovaná 1.2.1 zvuková 1.2.2 sémantická 1.2.3 morfológická 1.2.4 slovotvorná 1.2.5 syntaktická 1.2.6 frazeologická 1.2.7 onymická 2. Nadstavbové typy: 2.1 Pragmatické 2.1.1 expresívna 2.1.2 štylisticko-stratifikačná 2.1.3 sociolektická 2.1.4 teritoriálna 2.1.5 temporálna 2.1.6 individualizačná 2.2 vonkajšie 2.2.1 kontaktovej 2.2.2 abreviačná	1. Základné typy: 1.1 elementárna – paradigmatická 1.2 špecifikovaná 1.2.1 zvuková 1.2.2 sémantická 1.2.3 morfológická 1.2.4 slovotvorná 1.2.5 syntaktická 1.2.6 frazeologická 1.2.7 onymická 2. Nadstavbové (pragmatické) typy: 2.1 expresívna 2.2 stratifikačná 2.3 terminologická 2.4 sociolektická 2.5 teritoriálna 2.6 temporálna 2.7 individualizačná 3. Kontaktové typy: 3.1 akceptačná 3.2 abreviačná

Zdá sa, že najdôležitejším popudom a východiskovým bodom pre Furdíkovo presvedčenie, že prostredníctvom pojmu motivácia možno uchopiť celú lexiku, boli úvahy J. Dolníka o paradigmatickej motivácii (ďalej PM). Svedčí o tom aj priestor, ktorý venuje tomuto motivačnému typu nielen v časti o jednotlivých typoch motivácie, ale aj v úvodných pasážach, kde sa vysvetľuje podstata lexikálnej motivácie.

J. Furdík pokladá PM za základný elementárny typ, ktorý by mal byť prítomný v každej lexikálnej jednotke. Pravda, univerzálnosť PM podrobuje analýze a pripúšťa, že čerstvo prevzaté lexémy môžu byť dočasne paradigmaticky nezaraďované.^a Na druhej strane jednotky z centra lexiky sú motivované len paradigmaticky a „sú najužšie späté s ostatnými lexémami prostredníctvom medzi-lexémových vzťahov“ (s. 42). Pochybovačné otázky týkajúce sa samotnej

^a O paradigmatickej nezaraďovanosti uvažuje J. Furdík aj pri slovách z rodinného idiolektu, napr. *hadžadžo* (motivácia: *Nehádž to jedlo do seba. Ved' on je taký hadžadžo.*). Tu sa vynára otázka paradigmatickej zaraďovanosti okazionalizmov a idiolektizmov. Domnievame sa, že takéto lexémy sú paradigmaticky motivované, ale ich paradigmatická zaraďovanosť je determinovaná individualizačnou, resp. sociolektickou motiváciou.

potrebnosti PM autor vyvracia tvrdením, že každá lexéma je paradigmaticky motivovaná inak, zaujíma v lexikálnych paradigách jedinečné, neopakovateľné miesto.

Inovačné prvky zisťujeme aj v tradične vymedzovanej fónickej (zvukovej) motivácii. Fónickú motiváciu autor nechápe len v imitačnom zmysle, za zvukovo motivované pokladá aj prevzaté lexémy a expresíva s netradičnou fónickou výstavbou (spolupráca s akceptačnou, resp. expresívnou motiváciou). Do oblasti fónickej motivácie s istými rozpakmi zaraďuje aj paronymy odlišujúce sa jednou fónemou – fonologické minimálne páry (paronymia sa spomína aj v rámci paradigmatickej motivácie).

Medzirovinný status už svojím názvom naznačuje morfológická motivácia (MM), ktorá sa týka slovnodruhových prechodov bez zmeny formy; typ *žial'* (substantívum) → *žial'* (partikula). Pravda, pri charakteristike vidotvorby badáme snahu o rozšírenie pojmu MM. To prináša aj diskutabilné formulácie, ktoré do istej miery protirečia prvotnému vymedzeniu MM: „...používame tu [pri tvorení vidových partnerov, pozn. M. O.] morfematické prvky ako pri slovotvorbe, ale zároveň meníme len gramatickú kategóriu, teda mohlo by ísť o morfológickú motiváciu.“ [D].^a Základné pojmové vymedzenie MM ako slovnodruhového prechodu bez zmeny formy sa týka tvorenia nových lexém, zatiaľ čo chápanie vidotvorby v poslednej verzii Furdíkových prednášok toto vymedzenie popiera v dvoch bodoch: a) mení sa forma slova (morfematické zloženie), b) netvorí sa nová lexéma. Aj preto sme túto časť výkladu zaradili do samostatnej časti Problémy morfológickej motivácie (hypotetickosť je zreteľná aj z opatrných Furdíkových formulácií).

Syntaktická motivácia (takisto s medzirovinným, synkretickým charakterom) sa týka viacslovných lexikálnych jednotiek. Tu sa J. Furdík inšpiruje štúdiou J. Kuchařa *Základní rysy struktur pojmenování* (1963). V prednáškach z roku 1998/1999 nájde aj zmienku o syntagmatickej motivácii, ktorá sa týka lexikálnej spätelnosti: „Pod syntagmatickou motiváciou rozumieme spätelnosť lexikálnych jednotiek.“ Prednášateľ však neponúka hlbšiu analýzu v smere k pojmu lexikálnej motivácie, neozrejmuje, čo je podstatou syntagmatickej motivácie ako osobitného motivačného typu. V ďalších rokoch sa úvahy o syntagmatickej motivácii nenachádzajú. J. Furdík tak nakoniec od postulovania syntagmatickej motivácie ako samostatného motivačného typu upustil.

^a O hľadaní adekvátneho pojmového uchopenia MM svedčia aj formulácie, v ktorých sa MM stotožňuje s úrovňou morfológie. To však popiera primárny lexikologický charakter MM, ktorý spočíva v špecifickom type tvorenia nových lexikálnych jednotiek. Tieto formulácie sme do hlavného textu nakoniec nezaradili. Napr.: „Pochyboval som, ako je to vlastne s vidom, či čisto vidové prefixálne tvorenie typu *písať* – *nápísať* považovať niečo na úrovni morfológie, teda za morfológickú motiváciu.“

Veľká pozornosť sa venuje frazeologickej motivácii; v tomto prípade je Furdíkovi výklad postavený na porovnaní frazeologickej a slovotvornej motivácie:^a slovotvorná motivácia – dvojdimenzionálnosť, jednoslovnosť, motivačné prvky – morfémy a morfeematické komplexy, modelovosť; frazeologická motivácia – trojdimenzionálnosť, viacslovnosť, motivačné prvky – slová, nemodelovosť. Jadro tejto kapitoly tvoria podstatné časti štúdie [1994].

Zreteľnú základnú charakteristiku autor ponúka pri sémantickej, onymickej, expresívnej, teritoriálnej a temporálnej motivácii. Pravda, aj J. Furdík si veľmi dobre uvedomoval, že naozaj ide iba o základné vymedzenie bez detailnejšej analýzy; porov. napr. jeho formuláciu: „O teritoriálnej motivácii niet veľmi čo hovoriť, resp. momentálne neviem veľmi, čo by som povedal. Ak dám dokopy takúto kapitolu, tak budem musieť prejsť všetky slovenské nárečové monografie a nájsť tam medzi nimi lexémy typické pre daný dialekt...“ [D].

Už sme konštatovali, že najväčší prerod zaznamenali motivačné typy, ktoré súvisia so štylisticko-komunikačnou hodnotou slova. Najprv tieto typy uvádza pod spoločnou hlavičkou sociálno-stratifikačnej motivácie – v roku 1997/1998 sa v tejto skupine ocitajú slová, ktoré sú príznakové štylisticky, historicky, sociálne (argotové, slangové, vedecké termíny) a teritoriálne (dialektizmy); o rok neskôr vyčleňuje zvlášť štylistickú motiváciu a stratifikačnú motiváciu (temporalizmy, dialektizmy, sociolektizmy), v roku 1999/2000 už vyčleňuje štylistickú, teritoriálnu, temporálnu a sociolektickú motiváciu pod hlavičkou pragmatickej motivácie. Po ďalších terminologických inováciách sa v konečnej verzii ustálilo delenie na stratifikačnú, terminologickú a sociolektickú motiváciu.

Aj keď za stratifikačne motivované pokladá lexémy patriace do jednotlivých štýlových vrstiev (napr. lexémy s príznakom hovorovosti, knižnosti, ďalej žurnalizmy, administrativizmy a i.), jednoznačnú korešpondenciu medzi funkčnými štýlmi a lexikálnymi vrstvami kritizuje. Sám však priznáva, že vyčlenenie tohto motivačného typu je akousi daňou tradičnému ponímaniu^b tejto časti lexiky, ktoré je známe najmä v štylistických prácach J. Mistríka, ale aj v klasických učebniciach lexikológie (Ondrus, 1972; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980; autorom príslušnej kapitoly je P. Ondrus).

Vo finálnej verzii argumentuje v prospech vyčleňovania terminologickej motivácie. Odborné termíny sú špecifickým typom lexikálnych jednotiek, ktoré sa

---

^a Metodologický prístup založený na porovnávaní slovotvornej motivácie s ostatnými motivačnými typmi považujeme za veľmi perspektívny. Aplikovali sme ho v niekoľkých štúdiách (porov. Ološtiak, 2005a, 2007b, 2007c).

^b Porov. aj formuláciu: „Stratifikačnú motiváciu chápem ako zastrešujúci termín pre lexémy jednotlivých štýlových vrstiev a vrstva slovnej zásoby, to je súbor lexém daného štýlu.“

nápadne odlišujú napr. od stratifikačne motivovaných hovorových slov.^a Výrazne o tom svedčí aj súbor vlastností, ktoré sa odborným termínom pripisujú.

Sociolekticky motivované sú spoločensky determinované lexémy, teda také, ktoré sa preferenčne používajú vo väčšej-menšej skupine používateľov a z druhej strany túto spoločenskú skupinu istým spôsobom charakterizujú (slangizmy, argotizmy, profesionalizmy).

Pri individualizačnej motivácii v prevažnej miere vychádza zo zistení Ľ. Lip-tákovej (2000) – za individualizačne motivované pokladá predovšetkým okazionalizmy a príležitostné slová. Aj v tomto prípade sa však snaží o rozšírenie a o individualizačnej motivácii uvažuje aj pri egologizmoch (Mistrik, 2002, s. 43) a echolálii (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 127).

Z časového hľadiska okrem vlastnej časovej (temporálnej) motivácie zo začiatku uvažuje o etymologickej, genetickej (historickej) a synchrónnej motivácii. Etymologická motivácia sa týka najstaršieho pôvodu slova a skúma ju osobitná lingvistická disciplína – etymológia. Genetická motivácia je pôvodná motivácia lexémy, ktorá môže byť v súčasnosti nefunkčná (napr. slovotvorná motivovanosť slova *koryto*). Synchrónna motivácia sa týka aktuálnej motivovanosti slova v súčasnosti. Neskôr dochádza k spresneniu a J. Furdík tento vývinový aspekt oddeľuje od základnej typológie; uvažuje o motivačnej dynamike, ktorá sa týka všetkých typov motivácie (porov. kap. 4.1).

J. Furdík vo svojich úvahách nezostal len pri analýze jednotlivých motivačných typov, ale do motivačných úvah sa snažil včleniť celú lexikológiu. Prejavilo sa to predovšetkým v týchto aspektoch:

- Vo vymedzení predmetu lexikologického výskumu: „Lexikológia je náuka o rôznych druhoch lexikálnej motivácie.“ [P 1998/1999].

- V pokuse charakterizovať jednotlivé lexikologické a lexikológie sa dotýkajúce disciplíny z motivatologického uhla pohľadu; napr. lexikálna sémantika – paradigmatická a sémantická motivácia, onomastika – onymická motivácia (porov. kap. 4.3).

- Pojem lexikálnej motivácie sa dá využiť aj pri čiastkovej analýze textu. V nadväznosti na úvahy o slovotvornomotivačnej nasýtenosti textu (porov. štúdiu *Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a nemčine*, 1991) možno uvažovať všeobecnejšie o lexikálnomotivačnej nasýtenosti textu (túto problematiku J. Furdík načrtnol v inštrukciách k písaniu diplomovej práce).

Hoci myšlienka analýzy celej lexiky z jednotnej metodologickej bázy si J. Furdíka „podmanila“, treba zdôrazniť, že sa snažil nepodľahnúť „motivačnému“

---

^a Porovnanie so stratifikačne motivovanými kolokvializmami nie je náhodné. V predchádzajúcich verziách sa totiž odborné termíny zaraďujú do stratifikačnej motivácie.

čaru a nestratiť pevnú vedeckú pôdu pod nohami. O nebezpečenstve nespútanej a nekritickej radosti z novopoznaného J. Furdík veľmi dobre vedel a stále naň upozorňoval:

Nechcel by som sa dostať do pozície panmotivacionistu, že všade za každú cenu hľadám lexikálnu motiváciu. Naozaj treba hľadať len tie, ktoré sú evidentné a ktoré sa dajú dokázať systémovým porovnávaním s ohľadom na ostatné členy systému. Lebo pre mňa motivácia, to je mnohonásobný vzťah, to je určenosť mnohonásobnými vzťahmi. Toto je ten rozdiel oproti doterajšiemu a trochu užšiemu chápaniu motivácie.

Práve preto, aby tento pojem bol lingvisticky užitočný, tak nesmiem v tom pre-páliť. Ako hovoril H. Ibsen, písať znamená súdiť seba samého, ale to sa netýka len dramatika Ibsena, prozaika, básnika, to sa týka aj vedca. Nie je možné z čírej radosti nad vynájdением nového pojmu tento pojem nalepiť na všetko. Navyše, v dnešnom období vývinu vedy platí to popperovské: nie je ani také dôležité, aby sa daný objav, daná vedecká formulácia dala verifikovať, ale aby sa dala falzifikovať. Pozor, ten termín falzifikovať u nás môže byť zavádzajúci. Nie falzifikovať tak ako vyrobiť falošné peniaze, ale preukázať, čo je v tom vedeckom objave nesprávne. Číže dnes, keď sa predstavíte s nejakou vedeckou tézou, musíte očakávať, že sa na vás vrhne celé vedecké spoločenstvo ako svorka vlkov, pritom to môžu byť vaši najlepší kamaráti. Nejde o osobu, tam ide o objektivitu a vyskúšanie platnosti daného vedeckého objavu. Práve preto som takto opatrný a práve preto pochybujem aj o tom, čo poviem. Ja nebudem búchať na stôl: ja som to takto povedal a považujem sa za neomylného. Takže takto to berte a práve preto ja od vás čakám skôr takéto falzifikačné, kontroverzné mienky než prikyvovanie. [D]

Autorovu pochybovačnú dikciu, aj keď nie v takejto vyhranenej, čiastočne sebanegujúcej podobe, sme ponechali zámerne, pretože autenticky, in statu nascendi zachytáva aj to, čo vo väčšine prípadov zostáva pred očami čitateľa skryté. Ide o dialogický monológ Furdíka¹ s Furdíkom², ktorého základnou črtou je, že návrh jedného z nich akoby automaticky predznamenal nesúhlas toho druhého, pričom nesúhlas znamená nový podnet na premýšľanie. Vedecké hľadacstvo, pochybovačnosť, popperovská falzifikácia, ale aj skepsa, to sú inherentné atribúty Furdíkovho uvažovania, potvrdzujúce bádateľskú pokoru pred nekonečnosťou poznania. Z jeho úst však príliš často zaznievali vety: „Tu vstupujem na veľmi neistú pôdu.“ – „Tu ponechávam otázku otvorenú.“ – „Tu som bezradný.“ – „Toto nemám doriešené.“ – „Tu som v koncoch.“ Nazdávame sa, že podstata neustáleho overovania, detailizácie, pristavovania sa pri každom, na prvý pohľad aj podradnom probléme či kvázipróbléme, tkvie v tom, že jeho riešenie sa v akejkol'vek chvíli uvažovania môže stať kľúčom k trinástej komnate poznania. Vo Furdíkovom prípade však po odomknutí trinástej komnaty zbadáme dvere do štrnástej, potom do pätnástej, šesťnásť a ďalšej komnaty. Treba však povedať aj to, že J. Furdík mohol svojim „nachádzačským“ myšlienkam

verit' viac. Keby tomu tak bolo, iste by stihol publikovať aspoň o niečo viac vedeckého materiálu, než sa mu nakoniec podarilo.

Záverom možno konštatovať, že Furdíkova teória lexikálnej motivácie predstavuje originálny vklad do lingvistického uvažovania, a to prinajmenšom z týchto dôvodov:

Hoci tento text vychádza šesť rokov po úmrtí autora, myšlienky, ktoré obsahuje, nezostarli. Práve naopak, nazdávame sa, že Furdíkov prístup k lexike je stále inšpiratívny, priam vyzýva na hľadanie nových, novo videných, resp. z iného uhla videných lexikálnych súvislostí. Ukazuje sa, že pomocou motivačnej teórie naozaj možno skúmať celú lexiku, všetky typy lexikálnych jednotiek vo všetkých typoch komunikátov, všetky typy vzťahov medzi lexémami, v synchronickom i diachronickom priereze, s možnosťou efektívneho postihnúť vývinovej dynamiky, a, čo je dôležité, tento prístup nemá len systémový, linguový „záber“, ale dotýka sa aj rečovej realizácie lexikálnych jednotiek. Navyše, poskytuje výrazné stimuly smerom k všeobecnej jazykovede aj do interdisciplinárnych, napr. semiotických priestorov. Je to veľmi dôležitý príspevok do diskusie o charaktere jazykového znaku. Tým táto koncepcia, nazdávame sa, potvrdzuje svoju nosnosť, flexibilitu a univerzalitu. Mnoho otázok preto prirodzene naďalej ostáva otvorených, napr. podrobná charakteristika jednotlivých motivačných typov, motivačná kooperácia, motivačná dynamika (napr. charakter temporálnej demotivácie neologizmov), spôsoby obohacovania lexiky videné cez prizmu motivačnej teórie a viaceré ďalšie.

Furdíkov text reprezentuje hlboký ponor do skúmanej problematiky, hľadá a nachádza nové vzťahy a súvislosti, rešpektujúc zásadu presnosti a minucióznosti pod egidou systémovosti a prehľadnosti. K tomu všetkému sa pridružuje – nie ako pridaná hodnota, ale ako furdíkovsky imanentná vlastnosť – premyslené didaktické spracovanie v podobe vysokoškolskej prednášky.

Literatúra

DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

DOLNÍK, J.: *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993, s. 127.

FURDÍK, J.: *Zo slovtvorného vývoja slovenčiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s. V rozšírenej podobe publikované in: *Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin*. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 39 – 186.

FURDÍK, J.: Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a nemčine. In: *Konfrontačný a komparatívny výskum jazykovej a literárnej komunikácie*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník 8. / Literárnovedný zborník 8. Red. P. Petrus. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991, s. 65 – 76.

[Bibliografiu ďalších prác J. Furdíka porov. v tejto publikácii na s. 91.]

KUCHAŘ, J.: Základní rysy struktur pojmenování. In: *Slovo a slovesnost*, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.

LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka 2000. 145 s.

MISTRÍK, J.: *Lingvistický slovník*. Bratislava: SPN 2002, s. 43.

OLOŠTIAK, M.: O interlingválnej motivácii (teoreticko-metodologické a terminologické poznámky). In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku*. Ed. M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešovská univerzita v Prešove 2004, s. 112 – 122.

OLOŠTIAK, M. (2005a): Abreviačná a slovotvorná motivácia. In: *Slovo o slove. Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity*. Ročník 11. Eds. Ľ. Sičáková – Ľ. Liptáková. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 39 – 50.

OLOŠTIAK, M. (2005b): Centrálne miesto slovotvornej motivácie v typológii lexikálnej motivácie. In: *Študentská vedecká konferencia. Zborník abstraktov*. Zost. D. Slančová – I. Žarnovská. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 28 – 30. (Abstrakt.)

OLOŠTIAK, M. (2006a): Lexikálna motivácia – desideratum alebo realis? In: *Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis?* Sborník příspěvků z 5. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého ve dnech 17. – 19. května 2004. Eds. P. Pořízka – V. P. Polách. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2006, s. 249 – 256.

OLOŠTIAK, M. (2006b): Obohacovanie lexikálnej zásoby z pohľadu teórie lexikálnej motivácie. In: *Varia XIV. Zborník materiálov z XIV. kolokvia mladých jazykovedcov* (Nitra – Šintava 8. – 10. 12. 2004). Zost. M. Olšiak. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre 2006, s. 184 – 189.

OLOŠTIAK, M. (2007a): O temporálnej motivácii lexikálnych jednotiek. In: *Čeština – bádání a učení*. Eds. E. Minářová – K. Klímová. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita 2007, s. 95 – 99.

OLOŠTIAK, M. (2007b): Slovotvorná motivácia a morfológická motivácia (o vzťahu slovotvorných a morfológických kategórií). In: *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung*. Berlin 14. – 17. 11. 2005. Eds.

H. Burkhardt – A. Nagórko. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2007, s. 287 – 306.

OLOŠTIAK, M. (2007c): Interlingválna a slovotvorná motivácia. In: *Jazykovedný časopis*, 2007, roč. 58, č. 2, s. 103 – 112.

OLOŠTIAK, M. (2007d): O jazykovej motivácii prezývok. In: *Lexikálna sémantika a derivatológia*. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. decembra 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 165 – 172.

ONDRUS, P.: *Slovenská lexikológia. 2. Náuka o slovnej zásobe*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 90 s.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

TEÓRIA MOTIVÁCIE V LEXIKÁLNEJ ZÁSobe

Juraj FURDÍK

ÚVOD¹

Termín slovná zásoba sa používa bežne najmä medzi laickým obecnstvom a na nižších stupňoch škôl.² Tento termín je nepresný, lebo implikuje predstavu, ako keby išlo len o hromadu slov, čo nie je pravda. Obrovský, doteraz nikdy nespočítaný komplex lexikálnych jednotiek sa neskladá len z jednoslovných, ale aj z viacslovných jednotiek (napr. *dávať pozor*, *mať strach*, *diplomová práca*,^a také isté sú prípady frazém typu *strelit' capa*^{b3}). Z toho vyplýva, že základnou jednotkou tohto komplexu nie je slovo, ale jednoslovné alebo viacslovné jednotky, ktoré sa pomenúvajú spoločným termínom *lexikálna jednotka*.

Na základe týchto poznámok možno už v úvode podotknúť, že (1) nejde o slovnú zásobu, ale o lexikálnu zásobu; (2) lexikálnu zásobu (lexiku) tvorí súbor lexikálnych jednotiek (lexém).

Lexika je systémovo usporiadaný súbor jednoslovných a viacslovných lexém, teda je čiastkovým systémom ako morfológický, fonologický, syntaktický systém (je jedným z blokov⁴ jazykového makrosystému). Oproti iným blokom má však svoje osobitosti. Kým fónický, morfológický a syntaktický blok tvoria relatívne uzavreté čiastkové systémy, lexikálny blok je otvoreným systémom a pozostáva z najväčšieho počtu jednotiek.⁵ Stále doň pribúdajú nové jednotky a hoci v menšej miere, predsa len isté lexémy aj ubúdajú (napr. *junec*). Jednotky iných blokov sa dajú počítať na niekoľko desiatok, lexika ich má niekoľko sto tisíc, preto aj vzájomné vzťahy medzi nimi sú omnoho komplikovanejšie.

Pomocou lexikálnych jednotiek sa človek ako člen istého jazykového spoločenstva zmocňuje mimojazykovej skutočnosti (reálnej alebo virtuálnej). Zmocňuje sa jej tak, že isté časti pomenuje. *Pomenúvanie* je základný spôsob, akým poznávajúci človek intelektuálne zvláda jednotlivé javy sveta, a to už vtedy, keď ich spoznáva, ale aj vtedy, keď ich vytvára. Pomenovanie je začiatkom i zavŕšením poznania ako aktu aj ako procesu. Lexikálne jednotky sú pritom základnými prostriedkami verbalizácie poznaneho.

Lexéma je zároveň základným jazykovým znakom. Pozostáva z vonkajšej formy (designátor), ktorej zodpovedá štruktúrovaný (vnútorne usporiadaný) obsah (designát). Vonkajšiu formu tvorí rad foném realizovaných v ústnej komunikácii v podobe radu hlások a v písomnom prejave v podobe radu grafém. Vonkajšia

^a Nejde o dve samostatné slová, ale o jednu lexikálnu jednotku; nemôžeme povedať **Dám ti trošku pozoru*. **Mám strach a čosi ti z neho dám*. Takisto *diplomová práca* je pomenovanie jedného typu odbornej práce, ktorá je určená na získanie istej kvalifikácie, teda je to pomenovanie jedného javu, avšak s použitím nie jedného, ale dvoch slov.

^b *Strelit' capa* neznamená „vypáliť na capa a zasiahnúť ho strelou“, ale „pomýliť sa, robiť kiks“, čiže aj v tomto prípade ide o ucelenú jednotku.

forma je nositeľom (vehikulom) štruktúrovaného obsahu a tento štruktúrovaný obsah je koncentrátom elementárnych relevantných črt poznaneého a pomenúvaného javu.

Podľa mojej mienky existencia každej lexikálnej jednotky a lexikálnej zásoby ako celku je postavená na troch základných princípoch: **antropomorfizácia**, **parametrizácia** a **motivácia**.

1. **Antropomorfizácia** – analógia s človekom (jazyk je výtvorom človeka). Ak sa hovorí, že Boh stvoril človeka na svoj obraz, analogicky je možné povedať, že človek stvoril jazyk na svoj obraz. Bežné je vyjadrenie o **antropocentrickom** princípe (porov. napr. Krupa, 1981), t. j. o konštrukcii jazykového systému „kolektívnym hovoriacim, nevedomým tvorcom zmien počas dlhých období“ (Hagège, 1985, s. 341; autor tu hovorí o „sociooperatívnom princípe“). Možno však ísť ďalej: prinajmenej pri lexikálnej zásobe by sa dalo uvažovať o **antropomorfnom** princípe, t. j. o pripodobnení lexikálnej jednotky k človeku ako individu a celej lexikálnej zásoby k celej ľudskej spoločnosti.⁶ Lexikálna zásoba daného jazyka pozostáva zo státisícov lexém, pričom ich presný počet sa prakticky nedá zistiť. Ľudských indivíduí je na Zemi vyše šesť miliárd, pričom ich počet k danému okamihu je nateraz taktiež nezistiteľný. Každý z týchto ľudských jedincov je svojským, neopakovateľným individuumom. Je „bilaterálny“, teda má svoju fyzickú a mentálnu konštitúciu, ale obidve stránky pozostávajú z mnohých a mnohonásobne prepojených konštituentov. Lexéma ako samostatný znakový jedinec lexikálnej zásoby je taktiež bilaterálna, ale jej *signifiant* aj *signifié* sú ďalej rozličným spôsobom členené a štruktúrované. Ľudské individuum je mnohonásobne začlenené do najrozličnejších biologických a sociálnych mikro- i makroštruktúr ako reálny i potenciálny nositeľ i vykonávateľ väčších-menších súborov biologických a sociálnych rol. Lexéma je podobne súčasťou množstva paradigmatických aj syntagmatických štruktúr ako potenciálny (in abstracto) i reálny (v konkrétnej komunikačnej situácii) nositeľ i sprostredkovateľ signifikantných rol v komunikácii. Ľudské individuum existuje v čase, podlieha biologickému, fyzickému i mentálnemu vývoju; podobne (i keď ažda v rozsiahlejších časových dimenziách) je objektom vývojovej dynamiky lexikálna jednotka. Ľudský jedinec sa od každého iného jedinca odlišuje svojimi individuálnymi fyzickými i mentálnymi vlastnosťami; medzi tými šiestimi miliardami je výskyt čo len dvoch fyzicky aj mentálne totožných ľudí nanajvyš nepravdepodobný. Ak by sa aj takí našli, určite sa navzájom líšia svojou zaradenosťou do odlišných spoločenských štruktúr, resp. aspoň niektorými vzťahmi tejto zaradenosti; aj pri predpokladanej úplnej totožnosti (fyzicky a mentálne zdanlivo totožné jednovaječné dvojčatá s rovnakými vzťahmi k najbližším členom vlastnej rodiny) sa tieto vzťahy vývojom menia (návšteva iných škôl, príslušnosť do odlišných okruhov priateľov, výber rôznych povolání, vznik odlišných partnerských vzťahov atď.). Podobne v lexikálnej zásobe niet dvoch

substančne i vzťahovo identických jednotiek. Tu dokonca je už aj predpoklad absolútnej substančnej totožnosti vylúčený. Homonymá sú síce totožné „fyzicky“, teda vonkajšou formou (fónickým ustrojením), ale sú zásadne odlišné „mentálne“, teda onomaziologicko-sémantickou štruktúrou. Z druhej strany tzv. absolútne synonymá, napr. *okno* – *oblok*, hoci sú referenčne totožné, motivačnou históriou takmer rovnaké (ich genetická motivácia je ľahko rekonštruovateľná, ale synchronne sú obidve slovtvorne nemotivované), ich pragmatické vlastnosti sú na jednej úrovni a prakticky totožný je aj ich motivačný potenciál (rozsah ich slovtvorného hniezda); vyznačujú sa napr. rozdielnou teritoriálnou rozšírenosťou i frekvenciou v textoch. To vedie k odlišnostiam v sémantickej štruktúre samotných slov a ich derivátov aj vo frazeologickom využití. V tomto prípade porov. po pijatike *mal okno* – *mal oblok; učiteľ medzi dvoma vyučovacími hodinami *má okienko* – *má oblôčik; tieto frazémy vychádzajú zo zdôraznenia a abstrakčnej transformácie sémantického príznaku [prázdny priestor]. Ale sotva sa dá uvažovať aj o vzťahovej totožnosti jednotlivých lexém, ba dokonca aj ich lexíí. Lexikálna jednotka je simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr, „môže vstupovať do viacerých, nie hierarchicky usúvzťažnených lexikálnych skupín“ (Dolník, 1990).

2. **Parametrizácia.** Tento termín pochádza z frazeológie, kde sa hovorí o parametroch frazeológie, čiže o základných vzťahoch, ktoré možno vo frazeologickom fonde skúmať.⁷ V zásade ide o sledovanie prítomnosti/nepřítomnosti vlastností frazém. Rozpracované boli aj základy tvorby tzv. slovtvorného slovníka, ktorý je tiež založený na vyratúvaní tzv. slovtvorných parametrov. Každá lexikálna jednotka má svoje slovtvorné parametre: 1. slovný druh a jeho gramaticko-sémantická špecifikácia; 1.1 štylistická charakteristika (ak súvisí so slovtvorbou); 2. motivovanosť – nemotivovanosť; 3. motivant (-y), 3.1 slovný druh motivantu, jeho gramaticko-sémantická špecifikácia, motivovanosť – nemotivovanosť; 3.1.1 dopĺňujúca charakteristika (štylistická hodnota) motivantu; 3.2 vzťah motivant – motivát; 3.3 charakter motivátu vyplývajúci z 3.2; 4. slovtvorný základ; 4.1 morfonologické alternácie, trunkácie; 4.2 spájacia morféma (pri kompozitách); 5. slovtvorný formant; 5.1 druh formantu; 5.2 prípadná variantnosť formantu; 6. slovtvorný spôsob a postup; univerbizácia; 7. slovtvorný vzorec; 8. motivačný význam; 9. slovtvorný význam; 10. príslušnosť do onomaziologickej kategórie; 11. typ onomaziologickej kategórie; 12. príklady slov zo slovtvorného typu; 13. motivačná intencia, miesto slova v slovtvornom hniezde; 14. celková súhrnná charakteristika (Furdík, 2004, s. 126 – 137). Aj lexikálny rozbor je založený na vyhľadávaní a určení daných lexikálnych parametrov.⁸

3. **Motivácia.** Saussurova téza o arbitrárnosti jazykového znaku sa dnes považuje za jednu z axiém modernej jazykovedy. Sám Saussure však, zrejme vedomý si fundamentálneho dosahu tejto tézy, postavil ako jej korektív tézu

o relatívnej motivovanosti: „Pouze část znaků je arbitrární: u jiných dochází k jevu, který umožňuje v arbitrárnosti rozlišovat stupně, a nepotlačovat je přitom: *znak může být relativně motivovaný*“ (Saussure, 1916/1996, s. 160). Prečo je to tak? Pretože „vše, co souvisí s jazykem jakožto systémem, vyžaduje, aby bylo posuzováno z tohoto hlediska, lingvisty téměř nepovšimnutého: z omezení arbitrárnosti. Je to ten nejlepší základ. Celý systém jazyka spočívá vlastně na iracionálním principu arbitrárnosti znaku, a kdyby se uplatňoval bez omezení, vedl by ke krajním komplikacím. Naši myslí se však podařilo do jistých partií znakové masy zavést princip řádu a pravidelnosti, a právě to je úlohou relativní motivovanosti“ (ibid., s. 162).

Saussure jednoznačne postuluje absolútnosť arbitrárnosti a relatívnosť motivovanosti. Toto tvrdenie donedávna takmer nikto nespochybňoval. Súhlasil s ním aj autor týchto riadkov, keď napísal, že „slovotvorná motivovanosť je špecifickým prípadom arbitrárnosti slovných znakov“ (Furdík, 1993, s. 33). Pri tomto všeobecnom súhlase sa však nebrali do úvahy dve mimoriadne dôležité okolnosti. Na jednu z nich upozornil J. Dolník: „O absolútnej arbitrárnosti označujúceho vo vzťahu k označovanému môžeme hovoriť len v súvislosti s izolovaným jazykovým znakom, t. j. vtedy, keď abstrahujeme od súvzťažných znakov ... jazykový znak nevytrhnutý zo svojho elementárneho, prirodzeného vzťahu k iným znakom nemôže byť absolútne arbitrárny.“ (Dolník, 1990, s. 148). Druhou okolnosťou, na ktorú sa – pokiaľ nám je známe – doteraz neupozornilo, je fakt, že Saussurov pohľad na jazykový znak je semaziologický (t. j. od formy k obsahu) a nie onomaziologický (t. j. od obsahu k forme). Zo semaziologického hľadiska naozaj možno tvrdiť, že napr. zvukový rad K-R-A-V-A nie je v nijakej príčinnej súvislosti so zvieratom, na označenie ktorého sa používa. Na otázku „Čo je to KRAVA?“ samotný zvukový rad nijakú odpoveď nedáva.^a Z tohto hľadiska je teda každý jazykový znak nepochybne arbitrárny. Je taký aj vtedy, keď ním je napr. odvodené alebo zložené slovo. Na otázku „Čo je to LEK-VÁROVNÍK?“ sa zo slovotvornej štruktúry slova možno dozvedieť nie *odpoveď*, iba *nápoved* informácie o denotáte („niečo lekárové“), aj to len vtedy, keď komunikant už pozná význam základového slova. Lenže tým už dané slovo prestáva byť izolované – tým sa potvrdzuje správnosť citovaného Dolníkovho tvrdenia. Môžeme teda zopakovať, že tisícky lexikálnych jednotiek nie sú navzájom izolované; lexikálnu zásobu si nemožno predstaviť ako telefónny zoznam napriek tomu, že predstavenie v podobe slovníkov to do istej miery pripomína. Lexikálne jednotky sú navzájom všetky prepojené mnohými sieťami rôznych vzťahov. Každú lexikálnu jednotku môžeme chápať ako priesečník vzťahov

---

^a To je mimochodom aj pádna záporná odpoveď na unilateralistické chápanie jazykového znaku; zvukový rad sám nemôže byť znakom, stáva sa ním až v spojení s psychickým obsahom, ktorý je výsledkom „spracovania“ denotátu v ľudskom vedomí.

s inými lexikálnymi jednotkami alebo vzťahov s mimojazykovou skutočnosťou. Takýto súbor vzťahov robí z danej lexikálnej jednotky individuálnu jednotku lexikálnej zásoby. Každá lexikálna jednotka je v takomto chápaní osobitné individuum (porov. vyššie). Lexikálna zásoba, resp. lexikálny blok jazyka je otvorený súbor systémovo spätých lexikálnych jednotiek, teda súbor lexikálnych jednotiek spätých rôznymi typmi lexikálnej motivácie (pričom princípy systémovej spätosti sa volajú motivácie). Lexikálna motivácia doslova objíma, zahŕňa a zastrešuje celú lexikálnu zásobu a lexikálnu motiváciu chápeme ako zdôvodnenosť existencie a funkcie jednotlivých lexikálnych jednotiek v systéme aj v texte.

Podľa Saussura vonkoncom nezáleží na tom, akým sledom foném sa označuje daný obsah. Pomenovanie toho istého javu v rôznych jazykoch ako keby tomu dávalo za pravdu: slov. *krava*, poľ. *krowa*, angl. *cow*, nem. *Kuh*, rus. *корова*, franc. *vache*, maď. *tehén* (základ arbitrárnosti v takomto chápaní spočíva v tom, že vždy ide o pomenovanie toho istého denotátu).⁹ Táto myšlienka sa všeobecne pokladá za geniálnu a najmä bádatelia v oblasti umeleckého textu z toho vyvodzujú ďalekosiahle dôsledky. Ja stojím presne na opačnej strane. Tvrdím, že lexikálna jednotka nie je arbitrárna, naopak, je motivovaná. Čo to znamená, že je motivovaná? Pri motivovanej lexikálnej jednotke je možné odpovedať na otázku, prečo sa to práve volá tak a nie inak. Teda tvrdím, že medzi formou a obsahom lexikálnej jednotky je príčinný, čiže kauzálny vzťah. Motivácia sa neprejavuje pri izolovanej lexikálnej jednotke; Saussure bral do úvahy izolovanú lexému *krava*, ale nevzal do úvahy, že krava je krava a býk je býk. Krava sa volá krava preto, aby sa rozlíšila od býka. Celkom triviálne povedané: krava sa preto volá krava, lebo to nie je býk.¹⁰ Ešte raz opakujem: v takomto zmysle každá diferencovaná^a lexikálna jednotka je motivovaná, pretože na základe diferenciácie existuje príčinná súvislosť medzi formou a obsahom.¹¹

Aj keď je to teda zdanlivo paradoxné, jazykový znak sa nekonštituuje postupom od formy k obsahu. Známe latinské „*Forma dat esse rei*“ neplatí v tom zmysle, že by forma vytvárala vec. Naopak, vec musí existovať, aby poznatok o nej bolo možné sformovať. Teda téza o arbitrárnosti má svoje oprávnenie pri postupe od formy k obsahu, stráca však platnosť pri postupe od obsahu k forme, ktorý je adekvátny procesu semiózy.^b Onomaziologický prístup však vedie k presne opačnému výsledku, ako je Saussurovo tvrdenie: **nie arbitrárnosť, ale**

^a Ona sa musí odlišovať od iných lexikálnych jednotiek, ináč by došlo ku komunikačnému šumu.

^b Názorne o tom svedčí napr. priebeh onomaziologického reťazca znázornený v diele *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 20).

motivovanosť jazykového znaku je absolútna. Arbitrárnosť platí len pre izolovanú jednotku, aj to len z pohľadu od formy k obsahu.

Jazykoveda sa od tézy (nebolo by príliehavejšie povedať: od dogmy?) o arbitrárnosti odpútava len postupne. Zisťuje sa čoraz viac typov pomenovaní, v ktorých je arbitrárnosť obmedzená a ktoré teda možno zaradiť medzi motivované. Za „klasické“ možno považovať vymedzenie troch typov motivácie: zvukovej (imitatívnej), morfolologickej (slovtvornej) a sémantickej (transpozickej) (porov. Dokulil, 1962, s. 103; Furdík, 1993, s. 19). Uplatnenie onomaziologického pohľadu na viacslovné („združené“) pomenovania viedlo k názoru o existencii syntaktickej motivácie (Kuchař, 1963). Za osobitný typ motivácie možno pokladať frazeologickú motiváciu (Furdík, 1994). Veľmi dôležité je formulovanie elementárneho typu motivácie lexém, nazvaného paradigmatická motivácia (Dolník, 1990).

Túto koncepciu považujeme za rozhodujúci obrat v histórii úvah o protikladných, ale zároveň komplementárnych princípoch arbitrárnosti a motivovanosti lexikálnych znakových jednotiek. Odtiaľto je už len krôčik k dôslednému výkladu lexikálneho subsystému ako organizovaného súboru lexém mnohonasobne vzájomne spätých sieťou základných i nadstavbových lexikálnych motivácií. Vychádza sa pritom zo spomenutých dvoch zásad:

a) neizolovanosť lexémy;

b) onomaziologický prístup k lexéme.

„Poznať motiváciu slova znamená vedieť odpovedať na otázku, aká vlastnosť slova umožňuje vyjadriť daný význam, t. j. prečo práve táto forma vyjadruje daný význam“ (Dolník, 1990, s. 149). Základnou otázkou smerovanou na lexému teda nie je otázka „Čo je X?“, lež „Prečo sa X volá tak?“. A odpoveď na takto položenú otázku existuje takmer pre každú lexikálnu jednotku príslušného jazyka. Motivácia je najdôležitejším princípom organizácie lexikálnej zásoby. Súhrn motivácií prispieva k tomu, že lexéma je individuálnou jednotkou. O lexikálnej motivácii možno navyše uvažovať ako o inherentnej vlastnosti všetkých lexém, ktoré sú súčasťou systému lexikálnej zásoby. Pod lexikálnou motiváciou chápeme:

a) možnosť odpovedať na otázku „Prečo sa X volá tak?“;

b) vlastnosť ako sieť vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami.

Mohlo by sa napr. zdať, že trojica pomenovaní *trolejbus* – *troleják* – *trotlák* pre ten istý denotát uvedenú tézu o motivovanosti popiera. Do cestovného poriadku sa však nenapíše *Cestovný poriadok trotláka* č. 38, teda aj toto pomenovanie je špecificky motivované. Uvedené lexikálne jednotky (*trolejbus*, *troleják*, *trotlák*) sú motivované, ale každá s iným cieľom: *troleják* je hovorové a *trotlák* slangové, ide o osobitné typy motivácie. Z toho vyplýva dôležitý poznatok: **neexistuje jedna**

motivácia, ale existuje viacero typov lexikálnej motivácie. Takýmto spôsobom vymedzená lexikálna motivácia je teda vnútorne diferencovaná. Nateraz sa ukazuje, že by bolo možné uvažovať o týchto typoch lexikálnej motivácie.

1. Základné typy motivácie:

- 1.1. *Elementárna* – paradigmatická.
- 1.2. *Špecifikované*:
  - 1.2.1. fónická (imitatívna);
  - 1.2.2. sémantická (transpozičná);
  - 1.2.3. morfológická;
  - 1.2.4. slovotvorná;
  - 1.2.5. syntaktická;
  - 1.2.6. frazeologická;
  - 1.2.7. onymická.

2. Nadstavbové (pragmatické) typy:

- 2.1. expresívna;
- 2.2. stratifikačná;
- 2.3. terminologická;
- 2.4. sociolektická;
- 2.5. teritoriálna;
- 2.6. temporálna;
- 2.7. individualizačná.

3. Kontaktové typy:

- 3.1. akceptačná;
- 3.2. abreviačná.

Základné typy sú pevnou súčasťou systémových vzťahov v lexikálnej zásobe; priamo formujú podobu lexiky ako celku a tvoria kostru, ktorá zjednocuje absolútnu väčšinu lexikálnych jednotiek. Nadstavbové typy lexiku detailnejšie „stvárňujú“ z pragmatického hľadiska.¹²

Všetky typy motivácie sú dynamické, pohyblivé. Môžu sa meniť, lexikálne jednotky ich môžu nadobúdať a strácať (napr. odvodené slovo sa prestane vnímať ako odvodené – strata slovotvornej motivácie; vo viacvýznamovej lexéme sa môže stratiť súvislosť medzi významami – strata sémantickej motivácie – bližšie porov. 1.2.2, 4.1). Jej pôvodný, genetický charakter sa môže stratiť a synchrónna motivácia môže byť iná než pôvodná.

1 ZÁKLADNÉ TYPY MOTIVÁCIE

1.1 Elementárna – paradigmatická motivácia

Termín **paradigmatická motivácia** ako prvý použil J. Dolník.^a Autor tvrdí, že existujú nielen tri základné typy motivácie (zvuková, sémantická a slovo-tvorná), ale hovorí o tom, že existuje elementárny a zároveň diferenčný typ motivácie: „Jazykový znak nevytrhnutý zo svojho elementárneho, prirodzeného vzťahu k iným znakom nemôže byť absolútne arbitrárny. Označujúce je v arbitrárnom vzťahu k označovanému v tom zmysle, že skutočne niet vnútornej, kauzálnej spätosti medzi nimi, z čoho vyplýva istá množina možností uplatniť rozličné fonematické štruktúry vo funkcii označujúceho v tom istom znaku, ale rozsah týchto možností je ohraničený elementárnou požiadavkou, a to, aby sa označujúce znaku diferencovalo od označujúcich iných znakov.“ (Dolník, 1990, s. 148). Podľa môjho názoru nesmierne dôležitá je najmä spomínaná diferenčná schopnosť. J. Dolník po dlhšom rozbere prichádza k tomuto záveru: „Motiváciu slova sa rozumie nepriamy alebo priamy kauzálny vzťah [kauzálnosť tam stále je, J. F.] medzi jeho formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou, ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám daného jazyka.“ (Dolník, 1990, s. 149).

Zásadnou je teda **paradigmatická súvzťažnosť**. Existenciu slovo-tvorne nemotivovaných slov však zdôvodňujú paradigmaticky súvzťažné slová len nepriamo, negatívne, to jest tak, že ich potenciálne vymedzujú. „Paradigmaticky súvzťažné slová vymedzujú ‚miesto‘, v ktorom sa daný výsek skutočnosti ‚nachádza‘, ... a preto hovoríme v tejto súvislosti o zoslabenej schopnosti poukazyvať na skutočnosť prostredníctvom iných slov. Špecifický prípad predstavujú paradigmy s najvyšším stupňom štruktúrovanosti, ktorých lexikálne významy sú dostatočne špecifikované ich vzájomným ohraničením (streda = nie pondelok, nie utorok, nie štvrtok atď.) ... Vplyv paradigmaticky súvzťažných slov sa prejavuje na formálnej, ako aj významovej zložke slova.“ (Dolník, 1990, s. 151 – 152). Autor využíva ilustráciu pomocou slova *múdry* vo vzťahu k paradigmaticky súvzťažným slovám *vzdelaný*, *vnímavý*, *bystrý*, *dôvtipný*, *chápavý*, *rozumný*, *rozvážny*, ktoré majú spoločnú významovú časť „*vyznačujúci sa veľmi dobrými rozumovými vlastnosťami*“. Jednotlivé synonymá sa líšia v týchto vlastnostiach: *múdry* „rozsah osvojených poznatkov a spôsob myslenia“, *vzdelaný*

---

^a Porov. štúdiu *Motivovanosť a systémovosť slova* (1985), ktorú autor zaradil aj do monografie *Lexikálna sémantika* (1990, s. 145 – 161).

„zdroj rozumových vlastností“, *vnímavý* „prijímanie poznatkov“, *bystrý* „rýchlosť rozumových reakcií“ atď. (Dolník, 1990, s. 152 – 153).

Lexémy existujú v lexikálnej zásobe na základe uvevomelej odlišnosti a podobnosti. Paradigmatická motivácia sa odlišuje od slovotvornej motivácie tak, že slovotvorná motivácia sa chápe ako priama a paradigmatická motivácia ako nepriama. Paradigmatická motivácia je nepriama, elementárna motivácia, pretože neurčuje vzťah istého konkrétneho výrazu k istému vymedzenému významu, ale určuje len vzťah istého potenciálneho výrazu k istému potenciálnemu významu. Paradigmatická motivácia podľa J. Dolníka spočíva v diferenčných črtách slov istej lexikálnej paradigmy (synonymný rad, antonymná dvojica, konverzný pár a pod.). V najširšom zmysle slova paradigmatická motivácia je daná aj príslušnosťou k istej tematickej skupine lexém. Slovotvorná motivácia je vlastne zdvojenou paradigmatickou motiváciou, pretože aj príslušnosť do slovotvorného typu, hniezda a onomaziologickej kategórie je takisto paradigmaticky determinovaná.

Paradigmatická motivácia je *elementárna* a *univerzálna*, pretože každá lexéma je nejako paradigmaticky motivovaná. Identifikovať slovo (lexému) znamená zaradiť ho do lexikálno-sémantickej paradigmy.

Ako je známe, termín paradigma sa používa najmä vo formálnej morfológii (paradigma ako súbor gramatických tvarov: napr. *chlap-ø – chlap-a – chlap-ovi* atď.), pričom dôležitý je jej vertikálny rozmer. Súbor jednotiek postavených vo vertikálnom rozmere môžeme pokladať za paradigmu. Paradigmatickou motiváciou lexikálnej jednotky rozumieme jej zapojenosť do istej otvorenej alebo uzavretej skupiny lexém. Táto zapojenosť môže byť rôzneho druhu. Keďže v lexikálnej zásobe ide o súbor bilaterálnych jednotiek s množstvom často sa krížiacich vzťahov, zdá sa, že najadekvátnejšie a najprehľadnejšie sú predstavy o rôznych typoch paradigmatického usporiadania lexikálnych jednotiek. V lexike sa realizuje niekoľko typov paradigmatických vzťahov.

Synonymia

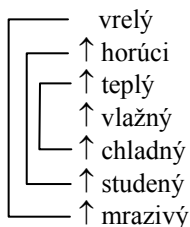
Synonymia je najrozšírenejší jav polylexie (niektorí bádatelia stotožňujú synonymium s polylexiou). Ide o vyjadrenie jedného významového komplexu niekoľkými osobitnými lexikálnymi jednotkami, pri ktorých možno zistiť totožnú alebo veľmi blízku semému. Synonymia nie je založená na totožnosti denotátu, ale prejavuje sa na úrovni designátu. Absolútna synonymia je výnimočným a prechodným javom, pretože ide o plytvanie formami. Preto sa absolútna synonymia postupom času diferencujú.

Existencia synonymie je prejavom jazykovej efektívnosti. Synonymami uchopujeme sčasti odlišne myšlienково a jazykovo spracovanú skutočnosť, porov. napr. synonymický rad *práca – činnosť, dielo, robota, fuška: práca – činnosť* (hyperonymicko-hyponymický vzťah), *práca – dielo* (výsledok činnosti; lexéma *dielo* má sémantický príznak „širší a hlbší dosah“; takto pomenovaný jav

sa hodnotí vyššie), *práca – robota* (ťažká práca – sčasti negatívny citový vzťah), *práca – fuška* (práca načierno).

Antonymia

Antonymia ako opozitný vzťah medzi lexémami je vlastne druhom zápornej synonymie: *nemalý* = *veľký* ↔ *malý* = *neveľký*. Antonymia sa zakladá na hodnotení. Človek má vo vedomí predstavu istej normy a uvedomuje si kladný a záporný pól, pričom kladné členy antoným sú v reči frekventovanejšie ako záporné. Antonymá a synonymá môžu byť postavené stupňovito.

Konverzívnosť

Konverzívnosť je vzťah medzi dvoma lexémami, resp. lexiami, ktoré pomenúvajú ten istý dej, ale z opačných, protikladných perspektív. Inak povedané, ide o lexikálny jav, pri ktorom sa jeden význam vyjadruje z dvoch syntakticky protichodne vyjadrených hľadísk. Konverzívnosť je teda vlastne súčtom synonymie a antonymie. Konverzívne dvojice existujú len pri slovesách a deverbati-
vach – vyjadruje sa buď samostatnými lexémami (*kúpiť* – *predať*, *oženiť sa* – *vydať sa*, *odkázať* – *zdediť*) alebo slovotvorne (*vyhrať* – *prehrať*, *prenajať* – *prenajatiť si*). Konverzívnosť je blízka pašivám:

Oblaky pokryli nebo. ↔ *Nebo sa pokrylo oblakmi.*

Polievka ma nasýtila. ↔ *Nasýtil som sa polievkou.*

Hyperonymia a hyponymia

Hyperonymicko-hyponymické vzťahy logickej nadradenosti a podradenosti vznikajú na základe protikladu extenzie (rozsahu) a intenzie (bohatosti obsahu) lexikálneho významu. Slovo s väčšou extenziou má obyčajne chudobnejšiu intenziu (*zvíra*), slovo s bohatšou intenziou má menšiu extenziu (*pes*). Slovo X s väčšou extenziou je hyperonymum k slovu Y s menšou extenziou: X = *zvíra*, Y = *pes* (každé Y je X, no nie každé X je Y). Slová majúce spoločné hyperonymum sú kohyponymá, napr. *zvíra*: *pes* – *mačka* – *tiger* – *medveď*... Hyperonymia a hyponymia sa týka značnej časti lexém a cieľavedome a plánovite sa využíva pri tvorbe odbornej terminológie a nomenklatúry.

Homonymia

V homonymickom vzťahu sú lexémy formálne totožné, ale významovo vzdialené, resp. významovo nesúvisiace, napr. *čelo* (predná časť hlavy) – *čelo* (hudobný nástroj).

Medzi polysémiou a homonymiou nie je jednoznačne vymedziteľný rozdiel. Základný rozdiel je však v tom, že pri polysémii sú medzi významami priradenými k jednej forme isté spoločné sémantické príznaky. O homonymách hovoríme vtedy, ak medzi významami priradenými k jednej forme sa synchronne nedá uvedomiť jeden spoločný sémantický príznak, napr. *druh*¹ „priateľ“; *druh*² „odroda“. V lexike analytických jazykov je väčší podiel homonymie než vo flektívnych alebo aglutinačných jazykoch.

Paronymia

Status paronymie s ohľadom na paradigmatickú motiváciu je sporný. Podľa mojej mienky paradigmatická zaradenosť lexém sa netýka len ich obsahu. Za paradigmaticky zaradené možno považovať aj paronymy: napr. *rok*, *rak*, *ryk*, ktoré majú čosi spoločné (*r-k*, *r-k*, *r-k*) a majú čosi odlišné (*-o-*, *-a-*, *-y-*). Spoločné a odlišné prvky taktiež tvoria paradigmu, pravda, nie na obsahovej, ale iba na formálnej úrovni, paronymy sa obsahovo môžu úplne líšiť.¹³

Slovotvorné vzťahy

Oblasťou paradigmatiky je aj celá oblasť slovotvorby, a to na rozličných úrovniach:

- **Slovotvorné hniezdo:** usporiadaný súbor slov so spoločným koreňom, pričom medzi slovami existujú reálne motivačné vzťahy živo pociťované príslušníkmi jazykového spoločenstva v súčasnom jazyku, napr. *strom* – *stromček*, *stromisko*, *stromový*, *stromovitý*, *stromoradie*.

- **Slovotvorný typ:** súbor slovotvorne motivovaných slov s totožným slovo-
tvorným formantom, typom slovotvorného základu a slovotvorným významom (teda sémantickou dominantou),^a napr. *učiteľ*, *čitateľ*, *pisateľ*, *riadiťel*, *vzdelá-
vateľ*, *hodnotiteľ* atď.^b

- **Onomaziologická kategória:** napr. *učiteľ*, *divák*, *plavec*, *rozhodca*, *babroš*, *pracovník* – činiteľské názvy so spoločným slovesným slovotvorným základom, pričom slovotvorný formant (vyjadrenie onomaziologickej bázy) sa konkretizuje zakaždým inak.

^a Všetky slová sú odvodené od slovesa s príponou *-tel'* a vyjadrujú osobu, činiteľa deja, ktorý sa pomenúva základovým slovesom: *učiteľ'* – ten, kto *učí*.

^b Skutočnosť, že sémantická dominantu je vyjadrená aj formálne (spoločný typ slovotvorného základu, spoločný formant), svedčí o pevnosti paradigmatického charakteru takéhoto zoskupenia.

Onomaziologicko-sémantické paradigmy

Paradigmatická zapojenosť sa týka už slovného druhu. V širokom zmysle slova všetky slová z jedného slovného druhu tvoria väčšiu-menšiu makroparadigmu, pričom slovnodruhovú makroparadigma nie je pri každom slovnom druhu rovnaká. Makroparadigma podstatných mien je obrovská a otvorená, na druhej strane „makroparadigma“ zámen alebo predložiek je malá a relatívne uzavretá. Hoci niektorí autori (napr. E. Pauliny, 1958) videli v slovných druhoch jediný systémový princíp v slovnej zásobe, ukázalo sa, že pre lexikológiu princíp makroparadigmatickosti nestačí.

V rámci jedného slovného druhu existujú rozličné čiastkové paradigmy, ktoré zahŕňajú istú časť slovnej zásoby na základe zistenej alebo jej vopred, deduktívne (podľa koncepcie bádateľa) stanovenej časti. Takéto čiastkové paradigmy tvoria aj lexémy príbuzné na základe istej spoločnej sémantickej črty, tzv. sémantickej dominanty (napr. názvy chorôb so spoločnou sémantickou dominantou „choroba“). Čiastkovú paradigmu môžu tvoriť aj termíny niektorej vednej či technickej oblasti (napr. súbor ekonomických termínov).

Relatívne najmenšími skupinami sú mikroparadigmy, ktoré predstavujú pomerne uzavreté, ohraničené zoskupenia lexém, určené nielen sémantickou dominantou, ale aj inými možnými črtami. Lexémy v rámci mikroparadigiem (ale aj makroparadigiem) určených istou sémantickou dominantou (archisérou) možno ďalej špecifikovať nielen sémanticky (napr. pri chorobách môžeme uvažovať o chorobách vnútorných, o chorobách pohybového ústrojenstva a pod.), ale aj podľa ďalších typov lexikálnej motivácie:¹⁴

CHOROBA

vnútorné choroby

zápal pľúc: lexéma domáceho pôvodu

pneumónia: lexéma cudzieho pôvodu (akceptačná motivácia)

choroby pohybového ústrojenstva

reumatizmus: slovotvorná motivácia, akceptačná motivácia

dna: akceptačná motivácia (prevzatosť z češtiny)

úsad: slovotvorná motivácia (usadnúť → úsad)¹⁵

Kombináciou týchto dominantných a sprievodných komponentov dostávame onomaziologicko-sémantické^a paradigmy (porov. vyššie).

---

^a Prečo prívlastok *onomaziologický* aj *sémantický*? Pretože niektoré črty vychádzajú zo samotného označovaného javu, teda z mimojazykovej skutočnosti, iné zase z hodnotenia lexikálneho významu, pripisovaného danému radu foném. Termín onomaziologicko-sémantická paradigma je relatívne nový. Po prvý raz s myšlienkou o skupinovom charaktere lexikálnych jednotiek prišiel v 30. rokoch 20. stor. nemecký lingvista Jost Trier

Pokúsím sa podrobnejšie načrtnúť ďalšiu onomaziologicko-sémantickú paradigmu, ktorej dominantným lexikálnym prvkom je substantívum *umelec* (v základnom význame: „človek, ktorý sa amatérsky alebo profesionálne venuje nejakému umeniu“¹⁶). Pripomínam, že nejde o literárnovednú klasifikáciu, ale o klasifikáciu bežného používateľa jazyka.

UMELEC

literát

<i>spisovateľ</i>		<i>literárny vedec</i>
básnik	prozaik	literárny historik
epik	lyrik	literárny teoretik
	novelista	literárny kritik
	románopisec	
	poviedkar	
	humorista	
	satirik	

hudobník¹⁷

.....

divadelník

.....

výtvarník

.....

Vychádzame z toho, že existujú štyri veľké skupiny umenia: slovesné (literárne), hudobné, divadelné a výtvarné umenie. Všimnime si, čo majú pomenovania *literát*, *hudobník*, *divadelník*, *výtvarník* spoločné. Tri z nich sú domáce a rovnako slovotvorne motivované (*hudobník* je „ten, kto sa zaoberá hudbou“, *divadelník* je „ten, kto sa zaoberá divadlom“, *výtvarník* je „ten, kto sa zaoberá výtvarným umením“), kým pomenovanie *literát* (*literat-úra* → *literát-R_{ml}* „ten, kto sa zaoberá literatúrou“) je motivované slovotvorne aj akceptačne. To znamená, že všetky štyri pomenovania sú slovotvorne motivované, tri z nich sú domáceho pôvodu, jedno je prevzaté.

Literát môže byť *básnikom*, *prozaikom* a *dramatikom* (slovo *spisovateľ* je kdesi medzi nimi, hoci sa chápe predsa len viac ako synonymum slova *prozaik*)^a, ďalej *kritik*, resp. *literárny kritik*^b a *esejista*. Básnik môže byť *epik* alebo *lyrik*.

(neskôr sa tejto téme venoval aj Wilhelm Porzig). Aj Trierovi sa však – popri tom, že uznal skupinový charakter lexikálnych jednotiek – zdali tieto skupiny príliš vágne, slabo ohraničené. Preto ich nenazval štruktúrne, ale metaforicky – *lexikálne polia* (tzv. teória lexikálneho poľa, Wortfeld Theorie). Termín *pole* sa tu chápe ako čosi len relatívne ohraničené. Ďalšie výskumy však viedli k tomu, že tieto skupiny sa dajú relatívne, ale predsa len istým spôsobom ohraničiť s použitím pojmového aparátu a poznatkov modernej lexikológie (predovšetkým kombináciou onomaziologického a semaziologického prístupu). Preto dnes o takýchto skupinách hovoríme skôr ako o onomaziologicko-sémantických paradigmách.

^a Majster Milan Rúfus by sa možno aj urazil, keby sme ho nazvali len spisovateľom; on je básnik.

^b Tu máme syntaktickú aj slovotvornú motiváciu (*literárna kritika* → *literárny kritik*).

Prozaik môže byť *románopisec*, *novelista*, resp. *poviedkar*. Je zaujímavé, že ktorýkoľvek z týchto prozaikov (v menšej miere to platí o básnikoch) môže byť *humorista* až *satirik*.

Z uvedenej klasifikácie vyplýva otázka, kam zaradiť film a televíziu. Ak počítame s filmovým umením, pomenovanie človeka, ktorý robí film, je *filmár*. Na druhej strane nemáme nijaké pomenovanie typu **televíznik*, **televizár*. Aj to je jeden z dôkazov, že televíziu nemožno považovať za umenie, pretože sa zatiaľ nepociťuje potreba nazvať všeobecným, zastrešujúcim názvom osobu, ktorá príslušné umenie realizuje.

Stručná analýza uvedenej mikroparadigmy potvrdzuje, že lexikálna jednotka je simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr, môže vstupovať do viacerých lexikálnych zoskupení (Dolník, 1990). Tým sa potom modifikuje a navzájom odlišuje, resp. individualizuje aj vzťah lexikálnej jednotky k ostatným členom teje lexikálnej mikroštruktúry.¹⁸

Problémy paradigmatickej motivácie

V uvažovaní o paradigmatickej motivácii vidím prinajmenšom dva sporné body – **problém univerzality paradigmatickej motivácie** a **problém dominanty obsahu** (sémantiky) **alebo formy** (výrazu, napr. paronymá) ako prostriedku paradigmatického zaradenia. Venujme pozornosť prvému problému.

Problém univerzálnosti paradigmatickej motivácie

Otázne je, či všetky lexikálne jednotky jazyka sú paradigmaticky zaraditeľné, a teda paradigmaticky motivované. Môžeme sa spýtať: ak je každé slovo paradigmaticky motivované, má zmysel uvažovať o paradigmatickej motivácii?

Problém univerzálnosti paradigmatickej motivácie som sa pokúšal riešiť vymedzením tých jednotiek, pri ktorých môžeme zatiaľ pochybovať o ich paradigmatickej motivovanosti. Ide o čerstvo prevzaté slová, ktorých význam ani pravopis používateľa, resp. tí, ktorí sa s daným slovom stretli po prvý raz, nepoznajú (napr. *franchising*).¹⁹ Existuje mnoho takýchto anglicizmov, pri ktorých azda môžeme uvažovať o dočasnej paradigmatickej nezaradenosti. Avšak dané slovo sa po istom čase buď adaptuje, alebo ostane na periférii, z ktorej časom vypadne a prestane sa používať.

Ďalším aspektom je, že vzdelaný, aj zahraničnou praxou mnohokrát ošľahaný bankár samozrejme pozná význam slova *franchising* a vie dať toto slovo do príslušných sémantických súvislostí, čiže takýto človek zaradí dané slovo do onomaziologickej lexikálnej paradigmy. Ale napr. bezdomovec to nebude vedieť nikdy.

Z uvedeného pramení otázka, či celý problém paradigmatickej zaradenosti je ukotvený v jazykovom systéme, či dané slovo patrí aspoň do pasívnej slovnej

zásoby jednotlivca. Namiesto je teda otázka, či paradigmatická motivácia patrí k základným typom motivácie, alebo či ide o nadstavbový typ.²⁰

Na druhej strane tento termín je potrebný, pretože slová z centra slovnej zásoby (napr. *voda*, *ruka*) sú len paradigmaticky motivované. Ak by sme tieto lexémy nechápali ako paradigmaticky motivované, tak pri nich nijakú motiváciu nezistíme, stále sa točíme v kruhu a de facto sa obľúkom vraciame naspäť k Saussurovi. Pri lexéme *voda* však predsa možno nájsť paradigmaticky (hyperonymicky) súvzťažné jednotky *tekutina*, *nápoj*, ktoré možno chápať aj ako archisémy a v rámci nich vymedziť ďalšie jednotky so spoločnými sémantickými príznakmi (sémantickou dominantou): napr. *voda* – *mlieko* – *pivo* – *vodka*.²¹

Paradigmatickú motiváciu teda špeciálne vyzdvihneme len vtedy, ak nenájdeme nijakú inú motiváciu, **nedostatok inej motivácie s veľkou pravdepodobnosťou znamená existenciu paradigmatickej motivácie**. Tým dávame aj odpoveď na pochybovačné otázky o tom, či vôbec termín paradigmatická motivácia potrebujeme. Tento termín nadobúda funkčnú adekvátnosť najmä pri lexémach z centrálnej sféry lexiky, pretože práve jednotky z centra lexiky sú najužšie späté s ostatnými lexémami prostredníctvom medzilexémových vzťahov.

Problémom je nájsť sémantickú dominantu medzi paradigmaticky súvzťažnými slovami, pretože otázku paradigmatickej motivácie nemožno riešiť poukázaním na fakt, že je to samozrejmosť.^a Paradigmatická motivácia nie je samozrejmosťou; **každá lexéma je paradigmaticky motivovaná trochu inak**, pretože je buď súčasťou odlišných onomaziologických lexikálnych paradigiem, alebo zaujíma v onomaziologickej lexikálnej paradigme odlišné miesto. V synonymickej paradigme *múdry*, *vzdelaný*, *vnímavý*, *bystrý*, *dôvtipný*, *chápaný*, *rozumný*, *rozvážny*, ktorú uvádza J. Dolník (pozri vyššie), je nepochybné, že na vrchole stojí lexéma *múdry*, pretože v ostatných prípadoch k základnej sémantickej dominante „*vyznačujúci sa veľmi dobrými rozumovými vlastnosťami*“ (= *múdry*) sa pripája ďalší sémantický príznak (vzdelaný človek ešte nemusí byť múdry; nie každý, kto je múdry, je aj rozvážny a pod.).

Onomaziologicko-lexikálne paradigmy sú preto hierarchicky usporiadané útvary. Ak o lexéme tvrdíme, že je paradigmaticky motivovaná, hovoríme aj to, že musí existovať aspoň jedna lexéma, ktorá je s danou jednotkou istými príznakmi spätá, a zároveň sa od nej istými príznakmi odlišuje.²² K tomu treba pridať informáciu o tom, aké miesto v rámci danej paradigmy lexikálnej jednotke patrí (centrálne, prechodné, periférne). Napríklad lexéma *rozvážny* („*priprava*

^a Toto nebezpečenstvo zabočenia do slepej uličky sa ukázalo aj na seminároch. Spočiatku každý študent automaticky, bez rozmyšľania povedal, že ide o paradigmatickú motiváciu. Paradigmatickú motiváciu však treba dokázať v podobe zaradenia príslušnej lexémy do daných lexikálnych paradigiem. Napr. do paradigmy so sémantickou dominantou „*dopravný prostriedok*“ by sme zaradili lexémy ako *trolejbus*, *auto*, *motocykel*, *lietadlo*, *kozmická loď* a i.

a spôsob konania“^a) stojí na okraji onomaziologickej paradigmy s východiskovou jednotkou *múdry*.

1.2 Špecifikované typy motivácie

1.2.1 Fónická motivácia

Zvuková motivácia sa týka problematiky vonkajšej formy (v zmysle J. Horackého, 1986). Vonkajšou formou je zvuková štruktúra, sled foném, odkazujúci na isté obsahové prvky. Fónická podoba je nevyhnutnou zložkou každej lexikálnej jednotky. Nikto nepochybuje o tom, že zvuková reč bola primárna a grafické zachytenie je od nej odvodené. Z toho vyplýva, že zvuková štruktúra lexémy je v zásade bezpríznaková; v jazykovom vedomí ju prijímame ako samozrejme existujúcu a zväčša nerozmýšľame, prečo je práve taká. Zvuková motivácia teda do istej miery súvisí so Saussurovým princípom arbitrárnosti, preto zvukovú štruktúru synchronne skúmať zväčša nie je relevantné (keď berieme do úvahy vzťah medzi formou a obsahom, pri väčšine lexikálnych jednotiek naozaj možno konštatovať, že ich vzťah má arbitrárnu povahu, napr. *voda*, *zem*, *otec*, *hlava*).

Zvuková štruktúra lexémy sa formuje kombináciou prvkov fónického systému daného jazyka, pričom, prirodzene, existujú viac aj menej frekventované prvky. Táto vyťaženosť má svoju komunikačnú relevanciu. Kombinácie najfrekventovanejších foném sa zvyčajne využívajú ako zvuková forma najfrekventovanejších lexikálnych jednotiek (napr. *a*, *o*, *i*). Menej frekventované fonémy (napr. *é*, *ó*) a nezvyčajné kombinácie foném majú osobitné funkcie, sú signalizátormi istých špecifickostí lexém, v ktorých sa využívajú.^a

Fónická kombinatorika je bohatá, napr. využitie juxtapozície foném, ktoré sa v bežných slovách nevyužívajú, alebo existencia kombinácií, ktoré fonotaktické zákonitosti slovenčiny nepripúšťajú. To znamená, že takéto fonémy bežne vedľa

---

^a Príznakevšie sú dlhé nositele slabičnosti (*ó*, *é*). Už ich predĺžovanie v reči má expresívny charakter (*jěžišmária*, *bóže*), ale dôležitejšie je, že tieto vokály sa v tvarotvorných základoch slov domáceho (praslovanského a slovenského) pôvodu prakticky neuplatňujú: vokál *é* sa vyskytuje len v relačných morfédoch (okrem lexémy *dcéra*); vokál *ó* tvorí okraj slovenského vokalického systému (existuje len v prevzatých slovách). Čo sa týka konsonantov, okrajové postavenie majú *f*, *g* (vývinový pohyb sa odohrával najmä okolo v-ových prvkov). Status konsonantu *g* ovplyvnila historická zmena *g > h* v 12. storočí: *g* ostalo iba v onomatopojach a v expresívach, ktoré s nimi súvisia (*glo-glo-glo*, *gá-gá*, *gágor*), alebo v prevzatých slovách (*gesto*, *gavalier*, *vágný*).

seba nemôžu stáť, lebo vzniká napätie ako prejav expresivity alebo prevzatosti, napr. poetizmy *rty*, *l'pier'*.^a

Každá fonéma sa vyznačuje kombinovateľnosťou s inými fonémami (niektoré kombinácie sú frekventované, niektoré sú zriedkavejšie). V kombináciách foném sú zvyčajne najfrekventovanejšie tie, v ktorých sa ocitajú fonémy vzájomne najvzdialenejšie, medzi ktorými bývajú ekvipolentné protiklady alebo až kontrasty. Fonémy, medzi ktorými je privatívny alebo graduálny protiklad, sa zväčša nekombinujú. Na základe týchto zásad sú vybudované zvukové formy jednotlivých lexém, ktorých kombinácie buď nesignalizujú nič, sú bezpríznačkové (len sprostredkujú obsah), alebo sú príznačkové (signalizujú význam aj isté špeciálne kvality označeného javu alebo samotnej lexémy). Napr. v lexéme *voda* je rad vysoko frekventovaných foném, čím je daná bezpríznačkovosť ich kombinácie konsonant + vokál (C+V). Zvuková forma lexémy je v úzadí, je dištinktívna, odlišná od iných kombinácií, komunikant však nevníma v prvom rade zvukovú štruktúru, ale obsah, ktorý sa ňou sprostredkúva. Naproti tomu v lexéme *škŕkať* komunikant vníma nielen obsah, ale vnímanie je zosilnené osobitosťou kombinácie foném (reduplikácia *k*, dlhý nositeľ slabičnosti *ŕ*). Tu možno hovoriť o (bezprostrednej) zvukovej motivácii (ide o imitáciu, napodobenie mimojazykového zvuku).

Treba pripomenúť, že kombinácie foném v slovenčine detailne preskúmané neboli.^b Nemožno úplne presne vymedziť a určiť, ktorá kombinácia foném sa môže pokladať za slovenskú a ktorá nie. V niektorých prípadoch však konštatovanie o neslovenskosti fonematickej kombinácie je pomerne jednoznačné: napr. kombinácia foném *d*, *t*, *n* + *e*, *i* (*matematika*, *tenis*, *nestor*, *nivelizácia*).²³

Za fónicky motivované teda pokladáme lexémy, v ktorých ide o:

(a) **Bezprostredné vyjadrenie (imitáciu) zvuku – interjekcie a onomatopoeje:** onomatopoické citoslovčia a ich deriváty (*haf-haf-haf*, *kikirikí*, *mňau*, *ach*; *havkať*, *kikirikať*, *mňaukať*, *achkať*). Princíp motivácie spočíva v tom, že zvukovými prostriedkami sa napodobňujú nejazykové zvuky. Toto je tradičné chápanie fónickej motivácie.²⁴

(b) **Sprostredkované vyjadrenie expresivity** (spolupráca s expresívnou motiváciou: *fafrnok*, *brmbolec*, *la'la*)²⁵ alebo **prevzatosti** (spolupráca s akceptačnou motiváciou: *matematika*, *geoid*, *teória*).

K fónickej motivácii možno priradiť ešte jednu zložku – **paronymiu**, teda zvukovú blízkosť lexém, ktorá je dôležitým paradigmatickým činiteľom (porov. aj 1.1). Ide o vzťah uvedomenej podobnosti a odlišnosti medzi slovami; ktorý je

^a V tomto prípade ide aj o stratifikačnú motiváciu, ktorá je dotovaná práve zvukovou motiváciou.

^b A to aj napriek veľkej práci, ktorú vykonali najmä J. Sabol, J. Findra a J. Bosák.

základom akéhokoľvek paradigmatického vzťahu medzi jazykovými znakmi, porov. napr. paronymické rady a paradigmy:

rak – lak – raž – mak
|
rok – bok – mok
|
ryk – rýľ

Na fungovanie lexémy v systéme a v reči je potrebná dostatočná dištinktivnosť. Zvukové odlišnosti môžu byť minimálne, pretože dištinktivnosť je zaistená už rozdielom v jedinej fonéme (*kosa – koza – koža*).^a Práve tento typ jedno-fonémovej odlišnosti možno považovať za špecifický prejav fónickej motivácie. Komplikovanejšie typy dištinkcií, teda odlišnosť vo viacerých fonémach (napr. *kaz – výkaz, rozumový – rozumný, stroj – výstroj*), presahujú oblasť paronymie danej zvukovou motiváciou.

V predchádzajúcich riadkoch som v náznakoch predstavil len torzo z problematiky zvukovej motivácie; podrobnejší pohľad predpokladá zozbieranie a analýzu väčšieho množstva materiálu. Som však presvedčený, že fónická motivácia 1) hrá dôležitejšiu úlohu, než sa to doteraz tvrdilo – zasahuje hlbšie do lexikálneho systému; 2) je pomocným javom predovšetkým pri expresívnej a akceptačnej motivácii.

1.2.2 Sémantická motivácia

Sémantická motivácia pokrýva oblasť, ktorá sa tradične označuje ako zmena lexikálneho významu. Pôsobením sémantickej motivácie sa nevytvára nová, fyzicky odlišná lexikálna jednotka, ale obohacuje sa významová štruktúra už existujúcej lexikálnej jednotky (ide teda o viacvýznamovosť). Jedna z lexií je motivantom pre inú lexiu, čiže vzťah sémantickej motivácie prebieha vo vnútri lexémy medzi jednotlivými lexiami. Je to veľmi dôležitá zložka lexiky, pretože inventár lexikálnych významov sa obohacuje bez toho, aby sa rozmnožoval počet slov.

Nová lexia môže vzniknúť štyrmi spôsobmi, ktoré sú čiastkovými a konkrétnymi prejavmi sémantickej motivácie

1. **zúženie významu:** *vojak* 1. príslušník armády, 2. najnižšia vojenská hodnosť v armáde;

---

^a Od paronymie treba rozlíšiť prípady ako *škrabať – škriabať*, kde ide o fónické varianty (sú to lexémy s totožným významom).

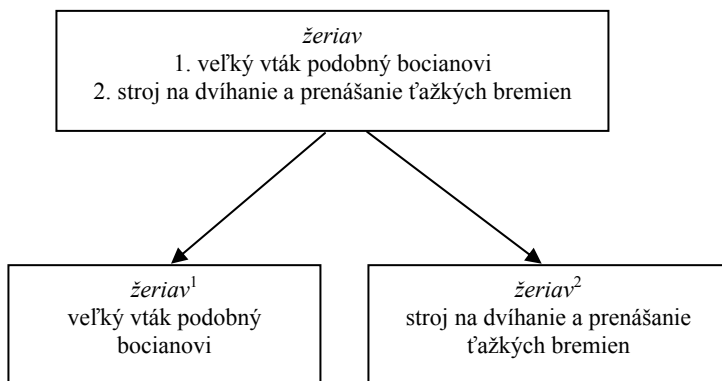
2. **rozšírenie významu**: *malinovka*: pôvodne „malinová šťava“, v súčasnosti „akýkoľvek nealkoholický osviežujúci nápoj“;

3. **metafora** – funguje na základe princípu podobnosti (similarity): *nos* 1. výčnelok medzi čelom a ústami, čuchový orgán, 2. niečo podobné nosu, vyčnievajúca predná časť niečoho (*nos lode*);

4. **metonymia** – funguje na základe princípu vecnej súvislosti, priľahlosti (kontiguity): *jazyk* 1. časť hovoriacich a chuťových orgánov človeka, 2. sústava výrazových prostriedkov.

Lexikológiu zaujímajú tzv. lexikalizované (ustálené) metafory. Aktualizované metafory a metonymie sú predmetom výskumu štylistiky a teórie literatúry.

Osobitnou otázkou je „vypadnutie“ lexie z lexémy, čím vzniká nová lexéma (tzv. historické homonymum). Tu ide o zánik sémantickej motivácie, o sémantickú demotiváciu, napr.:

1.2.3 Morfologická motivácia

Morfologická motivácia sa prejavuje ako zmena slovného druhu bez zmeny fonickej a morfematickej formy. Za morfologicky motivovanú možno pokladať lexému, ktorá má isté osobitné sémantické charakteristiky odlišné od svojho motivantu, pričom vnútorná a zväčša aj vonkajšia forma daného slova sa oproti motivantu nemení. Do morfologickej motivácie teda spadá celá oblasť tzv. konverzie slovných druhov; napr. substantivizácia (*nočná*, *hlavný*; *Každé prečo má svoje preto.*),²⁶ adjektivizácia prídavných (vynikajúci), adverbializácia (*križom*, *nahlas*).²⁷

Je trochu otázne, či sem patria aj prípady, keď sa takéto tvary dostanú až do neplnovýznamových slov (*žiaľ*, *našťastie*, *slovom*). Slovo *okolo* je pôvodne

motivované predložkovým pádom substantíva (*o kolo*)^a, z čoho vznikla príslovka (*idem okolo*). Toto isté slovo funguje ako predložka (*idem okolo domu*) aj ako častica (*stojí to okolo sto korún*). Z hľadiska typov motivácií stále ide o morfológickú motiváciu – prechod z jedného slovného druhu do iného bez zmeny formy. Toto riešenie má takú výhodu, že pomáha zahŕňať do prehľadu motivácií celú slovnú zásobu, teda aj neplnovýznamové slovné druhy.

Takmer celá doterajšia jazykovedná literatúra stotožňuje morfológickú motiváciu so slovotvornou motiváciou. Vychádza sa pritom z toho, že slovotvorba je súčasťou morfológie. V západných lingvistikách sa táto téza prijíma všeobecne. Problematiku morfológie a slovotvorby sa neodvážil navzájom oddeliť ani priekopník slovotvorby M. Dokulil. Ten píše, že slovotvorba je morfológia pomenovania tak, ako skloňovanie je morfológia tvaru. Poukazuje pritom na skutočnosť, že morfológia a slovotvorba sa uskutočňujú na základe rovnakých prostriedkov (morfém): *škol-a, škol-y, škol-e, škol-u – škol-ák, škol-ník, škol-ský*. Navyše, M. Dokulil (1962) upozornil na fakt, že práve relačné (gramatické) morfémy slúžiace na tvorenie tvarov môžu fungovať aj ako slovotvorné morfémy (pri transflexii: *letieť* → *let-ø, zdravý* → *zdrav-ie, rýchly* → *rýchl-o*).

S týmto názorom nesúhlasím, pretože medzi morfológiou a slovotvorbou je zásadný rozdiel. Morfológia sa týka stvárnenia už existujúcich lexém, aby sa mohli uplatniť vo vete. Slovotvorba sa týka tvorenia nových lexém, obohacovania, reštrukturalizácie lexikálnej zásoby. Myslím, že J. Horecký bol prvý, ktorý roku 1959 (aspoň pred ním nič také nepoznám ani v zahraničnej literatúre) napísal: „Podľa našej mienky treba náuku o tvorení slov jednoznačne začleniť do lexikológie ako jej veľmi typickú časť, a to aj vtedy, keby sme ju podľa M. Dokulila chápali ako lexikálnu morfológiu“ (Horecký, 1959, s. 33).²⁸

Problémy morfologickej motivácie

Slovesný vid

Doteraz som zastával názor, že vidotvorba je slovotvorba.²⁹ Pochyboval som, ako je to vlastne s vidom, či čisto vidové prefixálne tvorenie typu *písať – napísať* považovať niečo na úrovni morfológie, teda za morfológickú motiváciu, kým spôsob slovesného deja (Aktionsart) by sme pokladali za slovotvornú motiváciu, teda *písať – napísať* (morfológia), *písať – prepísať* (slovotvorba).

Túto otázku by však podľa môjho názoru bolo možné riešiť aj v rámci teórie lexikálnej motivácie. Pri prefixálnom tvorení „vidových foriem“ typu *písať – napísať, variť – uvariť* neplatí pochybnosť o rozdielnom časovacom vzore (na rozdiel od sufixálneho a transflexného tvorenia vidu: *vyhodiť – vyhadzovať, posypať – posýpať*). Tu vidové dvojice jednoducho patria do jedného časovacieho

---

^a Tento motivačný vzťah sa synchrónne už neuvedomuje.

celku a nijaký iný sémantický rozdiel tam nie je okrem faktu, že nemožno z toho tvoriť analytické futúrum (*budem napísať, *budem uvariť) a sekundárne imperfektívum (*ponapísovať, *uvárať). Takže to by mohlo byť dostatočným argumentom, že ide o vidové formy jedného slovesa. Ale keďže je tam istá rozdielnosť v prefixe a ten prefix nie je záležitosťou časovania sloves (prefixáciou sa sloveso nečasuje), tak predsa len tam musí byť čosi viac ako prosté skloňovanie alebo časovanie typu *chlap – chlapa – chlapovi*, *píšem – píšeš – píše*.^a Takže predsa len je medzi slovesami tohto vidového páru istý rozdiel. Možnože by sa tým tento nerozriešený komplex otázok dal istým spôsobom vyriešiť, pretože používame tu morfológické prvky ako pri slovtvorbe, ale zároveň meníme len gramatickú kategóriu, teda mohlo by ísť o morfológickú motiváciu.

Pri prefixálnom tvorení čisto vidových foriem sa obmedzuje motivačná intencia a slovtvorná potencia danej formy. To sa týka nielen nemožnosti vytvorenia sekundárnych imperfektív (*napísovať, *uvárať), ale je tu aj obmedzená možnosť tvorenia ďalších derivátov (existuje *napísať – nápis*, ale nie *uvariť – úvar*). Prejavuje sa aj absencia derivátov z onomaziologickej kategórie činiteľa deja (*písať – písár, písateľ*, ale *napísať – 0*).

Nateraz navrhujem takéto riešenie: čisto vidové páry pokladám za záležitosť morfológickej motivácie (*písať – napísať*); akionsartové páry patria do slovtvornej motivácie (*písať – prepísať*). Typ *písať – napísať* je čistá modifikačná onomaziologická kategória (*napísať*: „vidový príznak“ – gramatická kategória). V type *písať – prepísať* ide o dva sémantické príznaky (*prepísať*: „vidový príznak“ + lexikálny príznak „inam“).

Stupňovanie adjektív

Stupňovanie adjektív pokladám za záležitosť morfológie, a to najmä preto, lebo sú presne a pravidelne vymedzené formálne prostriedky stupňovania, existuje presná a uzavretá gradačná paradigma.^b Pravda, možno namietať, že pri adjektívach skloňujúcich sa podľa typu *pekný* je rozdiel v skloňovacej paradigme: pozitív – typ *pekný* (*veľk-ý, veľk-ého...*), komparatív a superlatív – typ *cudzí* (*väčš-í, väčš-ého...*).

Z toho vyplýva otázka, či možno uvažovať o jednej lexikálnej jednotke, ktorá v dvoch paradigmatických formách patrí k iným morfológickým paradigmám. To je *contradictio in adiecto*. V tomto ohľade si protirečím, pretože pri slovesách tvrdím, že formy jednej lexémy by nemali patriť k odlišným paradigmám, zatiaľ

^a V takýchto prípadoch, samozrejme, nejde o morfológickú motiváciu. Morfológická paradigma nie je morfológická motivácia.

^b Aj keď existuje alternatívna možnosť analytického stupňovania (najpravidelnejšie a najsyntetickejšie je stupňovanie v slovenčine a v češtine; v ktoromkoľvek inom slovanskom jazyku je väčší či menší nábeh k analytickému stupňovaniu).

čo pri stupňovaní prídavných mien, ktoré pokladám za záležitosť morfológie, sa táto požiadavka porušuje. Keď vezmeme do úvahy viacero príkladov, ukazuje sa, že príslušnosť do rovnakého alebo odlišného skloňovacieho alebo časovacieho typu nie je jednoznačná, porov. *dlhý* (typ pekný) – *dlhší* (typ cudzí), ale *cudzí* – *cudzejší*, *posypať*, *posypem* (typ česať) – *posýpať*, *posýpam* (typ chytať), *vyhodit'* (typ robiť) – *vyhadzovať* (typ pracovať), ale *bozkať* (typ chytať) – *bozkávať* (typ chytať). Tu sa do pozornosti ponúka otázka vzťahu medzi lexikálnou identitou a jej morfológickou realizáciou.

1.2.4 Slovotvorná motivácia³⁰

Slovotvorná motivácia je najuniverzálnejší motivačný typ, ktorý spolupracuje so všetkými ostatnými typmi lexikálnej motivácie. Je jednotiacim princípom, ktorý zahrnuje takmer celú lexiku. O princípe uvažujeme preto, lebo slovotvorná motivácia je zároveň **proces**, **vzťah** i **vlastnosť**. Ako *proces* vystupuje pri utváraní nového slova, resp. pomenovania. Ako *vzťah* sa prejavuje medzi dvoma (resp. pri možnej viacnásobnej motivácii aj medzi viacerými) slovami, pomenovaniami: východiskovým motivantom a voči nemu sekundárnym motivátom. Ako výsledok procesu a súčasť vzťahu je *vlastnosťou* motivátu (tu sa používa aj označenie *motivovanosť*). Sú to tri stránky jedného a toho istého javu, preto ho môžeme charakterizovať abstraktnejšie ako **princíp štruktúrácie a dynamizácie jazykového systému**. Tento princíp je aktívne prítomný v slovotvorne motivovaných slovách (*ihlan*, *monologický*, *dopadnúť*), potenciálne prítomný v motivujúcich slovách (či už nemotivovaných alebo motivovaných: *rúž*, *tesný*, *držať*, *sudca*, *minulý*, *prikryť*) a latentne prítomný v izolovaných (nemotivovaných a v danej chvíli nemotivujúcich) slovách (*niveau*, *marabu*).

Pojem slovotvornej motivácie, hoci vznikol pri úvahách o jazykovom znaku, vo svojej podstate nie je pojmom semiologickým; súvisí s pomenúvaním ako procesom a s pomenovaním ako výsledkom tohto procesu (porov. vyššie), preto je pojmom onomaziologickým.

Pod pojmom motivácie treba chápať zdôvodnenosť jazykového vyjadrenia pomenovaného javu. Motivované je také pomenovanie, pri ktorom existuje synchronne (teda nie etymologicky) platná, jazykovým povedomím overiteľná odpoveď na otázku „prečo sa X volá tak?“, *veliteľ* „ten, kto velí“, *nedeľný* „taký, ktorý sa uskutočňuje v nedeľu“, *mydlit'* „natierať mydlom“.

Slovotvorná motivácia je jav týkajúci sa formy aj obsahu lexémy. Obsahová stránka je prvotná: tvorí ju jednak odkaz na spoločensky percipovanú dominantnú črtu pomenovaného javu, jednak odkaz na to, čím sa pomenovaný jav líši od iných javov s rovnakou spoločensky percipovanou dominantnou črtou. Táto rozčlenenosť obsahu sa prejavuje aj v rozčlenenosti výrazovej stránky lexémy. Synchronne uvedomovanú rozčlenenosť obsahu i výrazu lexémy (oboje vo vzá-

jomnej dialektickej jednote) nazývame jej **vnútornou formou**. Motivácia je teda totožná s existenciou vnútornej formy pomenovania. Motivované je pomenovanie, na ktorom možno preukázať existenciu vnútornej formy.

Princíp slovotvornej motivácie patrí k významným systemizačným činiteľom v slovnej zásobe. Je základom všetkých formálno-sémantických opozičných vzťahov a takto integruje takmer celú slovnú zásobu. Skoro každé plno-významové slovo je zapojené do motivačných vzťahov buď ako základové slovo (motivant) alebo odvodené, či zložené slovo (motivované slovo, motivát). Základové slovo môže, ale nemusí byť motivované. Základným typom motivačného vzťahu je práve vzťah, v ktorom motivantom je nemotivované slovo. Dá sa to vysvetliť tým, že nemotivované sú prevažne slová z centra slovnej zásoby, ktoré pozná a aktívne používa každý člen daného jazykového spoločenstva; od nich sa tvoria odvodené a zložené slová, ktorých slovotvorná štruktúra je formálnou „nápoveďou“ ich významu a uľahčuje jeho porozumenie. A tak nemotivované slová sú zväčša (pravdaže, v závislosti od jazykového typu) v slovnej zásobe počtom v menšine, sú však jej formálno-sémantickým jadrom, okolo ktorého sa zoskupuje otvorený, ustavične sa rozširujúci a doplňujúci súbor nimi fundovaných motivátov. Motivačný vzťah je pritom opakovateľný (rekurzívny), takže motivát sa môže stať fundantom ďalšieho slova. Takto sa okolo jedného nemotivovaného slova môžu na základe opakovaného motivačného vzťahu vytvárať:

a) **slovotvorné rady**, t. j. postupnosti motivovaných slov, z ktorých nasledujúce je fundované predchádzajúcim: *slovo* → *slov-ník* → *slovník-ár* → *slovníkár-sky*; *dať* → *dá-vať* → *vy-dávať* → *vydava-teľ* → *vydavateľ-stvo*;

b) **slovotvorné paradigmy**, t. j. usporiadaný súbor motivátov tvorených bezprostredne od jedného motivanta, pričom medzi motivátmi navzájom nie je motivačný vzťah:

škola →   *škol-ák*
                   škol-ník
                   škôl-ka
                   škol-stvo
                   škol-ský atď.

Keďže motivačný vzťah je rekurzívny, každý motivát sa môže stať motivantom, čiže slovotvorné rady a paradigmy sa môžu navzájom kombinovať. Súbor slovotvorných paradigiem a radov vychádzajúcich od jedného spoločného nemotivovaného slova (východiskového motivantu) tvorí **slovotvorné hniezdo**. Všetky slová patriace do rovnakého slovotvorného hniezda majú spoločný koreň a medzi nimi sú reálne motivačné vzťahy živo pociťované príslušníkmi jazykového spoločenstva v súčasnom jazyku.

V slovotvorbe existujú a fungujú špecifické výrazové prostriedky, ktoré sú založené na morfematickej štruktúre slova, ale nie sú s ňou identické (slovo-

tvorný základ a formant). Popri nich v nej existuje a funguje aj špecifická obsahová entita, založená na gramatickom i lexikálnom význame, ale ani s jedným nie identická – slovotvorný význam. Slovotvorný význam je daný súhrou sémantických prvkov, na ktoré odkazujú slovotvorne relevantné morfémy motivovaného slova. Jeho rámec tvorí onomaziologická štruktúra, t. j. onomaziologická báza (vyjadrená v deriváte spravidla slovotvorným formantom) a onomaziologický príznak (vyjadrený v deriváte spravidla slovotvorným základom). Tento rámec sa môže dopĺňať o sémantické prvky štruktúrnej i denotatívnej povahy. Z tohto hľadiska definujeme slovotvorne motivované slovo ako jednoslovné pomenovanie, v ktorom je fixovaná a morfematickou štruktúrou naznačená koncentrovaná výpoveď o poznanej skutočnosti.

1.2.5 Syntaktická motivácia

Prvýkrát o syntaktickej motivácii uvažoval J. Kuchař (1963). Za syntakticky motivované považujeme **viacslovné (združené) pomenovania**, ktorých význam je priamy, neprenesený, nociónálny, a **frazémy** s obrazným, expresívnym významom: *obecný úrad, zmrzlinový pohár; mať dlhé vedenie, zlatá mládež, ťahať za jeden povraz*. Viacslovné pomenovania sú také lexikálne jednotky, ktoré svojou formou prekračujú rozsah jedného plnovýznamového slova (t. j. majú formu syntagmy), ale pomenúvajú isté javy, denotáty, ktoré chápe jazykové spoločenstvo ako ucelené.

Na istej hranici jednoslovné pomenovanie samo osebe prestáva byť schopné uniesť celé spektrum sémantických príznakov, cez ktoré sa pomenúva istý denotát. Jazyky riešia túto hraničnú problematiku rôznym spôsobom. V niektorých sa zachováva jednoslovná podoba v tvare zložených slov, a to aj viacnásobných (nemčina, maďarčina, finčina, turečtina). K tomu sa začína približovať angličtina aj čínština. V slovanských jazykoch slová nevznikajú skladaním v takom veľkom množstve, pre ne je skôr typická nominácia pomocou lexikalizácie najbežnejších typov syntagiem, ktorých centrálnymi členmi sú základné slovné druhy, substantívum (atribút + substantívum) a sloveso (sloveso + objekt, resp. adverbiále). Takýmto spôsobom vznikajú viacslovné pomenovania.

Združené pomenovania sú budované na tom istom princípe ako odvodené slová, komponenty strácajú vetnočlenskú platnosť a ich syntaktická funkcia sa mení na onomaziologickú (pomenovaciú) funkciu, napr.:

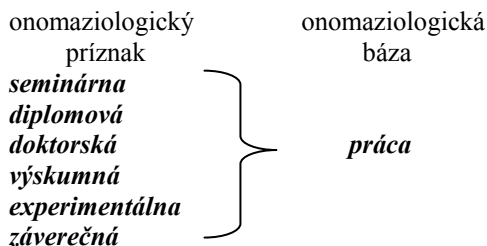
Deti v triede nedávajú pozor.

deti – podmet, *v triede* – príslovkové určenie, *nedávajú pozor* – prísudok

Poskytol mi prvú pomoc.

poskytol – prísudok, *mi* – predmet, *prvú pomoc* – predmet

Onomaziologickú štruktúru najfrekvencovanejšieho typu viacslovných pomenovaní (zhodný atribút + substantívum) možno vyjadriť takto:

Štruktúru slovesných viacslovných pomenovaní tvorí sloveso s veľmi všeobecným významom^a a dejové deverbatívne podstatné meno, ktoré je rozvinutím slovesného pomenovania: napr. *postaviť* – *vykonať stavbu*, *športovať* – *pestovať šport*.

Hranica medzi voľnou syntagmou a lexikalizovaným spojením nie je ostrá, čo platí najmä v skupine substantívnych pomenovaní.

- Lexikalizované pomenovanie pomenúva osobitný druh denotátu, napr. *viedenská káva*, *čierna káva* vz. voľné syntagmy *horúca káva*, *sladká káva*.

- Vo voľnej syntagme sú slová relatívne samostatné, kým v lexikalizovanom pomenovaní sú komponenty na seba odkázané.

- Voľné spojenie možno transformovať na predikatívnu syntagmu, pri združenom pomenovaní to nie je možné: *čierna káva* → **Táto káva je čierna*. vz. *horúca káva* → *Táto káva je horúca*. Združené pomenovania možno rozvíť a presúvať len ako celok: *horúca čierna káva*, *výborná diplomová práca*, *napínavý skok o žrdi*, *Toto je čierna káva*. vz. **príliš čierna káva*, **skok o laminátovej žrdi*. Podobne v združenom pomenovaní nemožno stupňovať adjektívum: *čierna skrinka* – **čiernejšia skrinka*.

^a J. Kačala (1993) používa termín *kategoriálne slovo*.

Viacslovné pomenovania možno začleniť do týchto štruktúrnych typov:

typ	príklady
1 Substantívne	
1.1 s adjektívnym prívlastkom	
1.1.1 anteponovaným	<i>diplomová práca, infekčná choroba</i>
1.1.2 postponovaným ^a	<i>prvosienka jarná, kyselina sírová</i>
1.2 s neadjektívnym prívlastkom	
1.2.1 substantívnym	
1.2.1.1 zhodným	<i>tetrov hlucháň, črievičník papučka</i>
1.2.1.2 nezhodným	
a) v bezpredložkovom páde	<i>veliteľ roty, produktivita práce</i>
b) v predložkovom páde	<i>skok o žrdi, styk s verejnosťou</i>
1.2.2 nesubstantívnym	<i>skok plavmo, strelba ležmo</i>
2 Slovesné (V + Obj)	
2.1 objektové	<i>pestovať šport, mať voľno</i>
2.2 adverbálne	<i>dať do obehu, uviesť do omylu</i>

Univerbizácia

Združené pomenovanie je menej ekonomické a vnútorne rozporné. Celistvosť významu je v rozpore s rozčlenenosťou formy. Proces, pomocou ktorého sa rieši rozpor medzi sémantickou jednotnosťou a formálnou dvoj- a viacčlennosťou pomenovania, sa nazýva univerbizácia (ide o náhradu viacslovného pomenovania jednoslovným pomenovaním). Rozoznávame tri typy univerbizácie:

• **Eliptická univerbizácia** – slovo, ktoré je v združenom pomenovaní vyjadrením onomaziologickej bázy, sa eliduje, a slovo, ktoré je vyjadrením onomaziologického príznaku, preberá na seba pomenovacia funkciu. Najčastejšie sa prejavuje ako substantivizácia adjektív (týka sa to pomenovaní so štruktúrou adjektívny atribút + substantívum): $At_{ADJ} + S \rightarrow (Adj)_S$; napr. *nočná* (OP) *služba* (OB) $\rightarrow$ *nočná, študijné oddelenie* $\rightarrow$ *študijné*.^b menej častá je elipsa nositeľa onomaziologického príznaku (*Slovník slovenského jazyka* $\rightarrow$ *slovník*, *Matica slovenská* $\rightarrow$ *Matica*). Je to možné len vtedy, keď vyjadrovateľ bázy je pomenovaním jedinečného javu.

• **Slovotvorná univerbizácia** – onomaziologickú bázu vyjadruje slovotvorný formant; univerbizované substantívum si zväčša zachováva gramatický rod nadradeného člena združeného pomenovania:

^a Ide o umelý typ obmedzený len na nomenklatúry (zoológia, botanika, chémia).

^b Na tomto základe, keďže pôvodne ide o univerbizáciu, sa vyčlenil jeden celý produktívny slovotvorný typ: $Z_{V/S} + \text{-né/-ové/-ovné}$ (*vstupné, balné, poštovné, štartovné*).

OP OB OP OB OP OB OP OB
diplomová práca → *diplomov-ka*, *minerálna voda* → *minerál-ka*

• **Skratková univerbizácia** – výsledkom tohto procesu sú skratky: *filozofická fakulta* → *FF*, *Národná banka Slovenska* → *NBS*.

Univerbizácia je prejavom jazykovej ekonómie, v porovnaní s východiskovými viacslovným pomenovaniami univerbáty sú štylisticky príznakové. Viacslovné pomenovania majú charakter odborných termínov alebo oficiálnych výrazov, univerbáty sú profesionalizmami, slangizmami alebo hovorovými slovami. Pravda, aj univerbáty sa môžu stať štylisticky bezpríznakovými: napr. *obývacia izba* → *obývačka*.

Multiverbizácia

Multiverbizácia je tvorenie viacslovných pomenovaní, ktoré sú synonymami jednoslovných lexém: *financie* → *finančné prostriedky*, *spotrebitelia* → *spotrebiteľské kruhy*, *čitatelia* → *čitateľská obec*, *vedci* → *vedecká komunita*, *výchova* → *proces výchovy*; *športovať* → *pestovať šport*, *zasiať* → *vykonať sejbu*, *navštíviť* → *uskutočniť návštevu*. Multiverbizované spojenia sú oproti východiskovým pomenovaniam abstraktnejšie, používajú sa najmä v oficiálnych prejavoch a v úradných dokumentoch.

1.2.6 Frazelogická motivácia³¹

Frazelogicky motivované sú frazémy – viacslovné, ustálené, obrazné a expresívne pomenovania (napr. *strelit' capa*, *tahať za jeden povraz*, *vziať nohy na plecia*). O frazeologickej motivácii ako osobitnom type motivácie sa zvyčajne nehovorí. Naopak, ak sa za základnú črtu frazém pokladá ich anomálnosť, potom hovoriť o akejkoľvek motivovanosti je zdanlivo protizmyselné. „Anomální jsou poměry paradigmatické nebo syntagmatické (případně obojí), a to jak po stránce formální, tak sémantické“ (Filipec – Čermák, 1985, s. 175). Pri takomto vymedzení padá dokonca aj možnosť hľadať pri frazémach aj už spomínanú elementárnu motiváciu. V takejto koncepcii sa celá oblasť frazeológie chápe ako paralelná a komplementárna „obvyklému, bežnému jazyku, z něhož i čerpá, od něhož sa však i řadou základních principů odlišuje“ (Filipec – Čermák, 1985, s. 165). Keďže teda nejde o oblasť „pravidelného“ jazyka, zrejme tu neplatia v danom zmysle ani princípy motivácie. Je zaujímavé, že nábehy na takýto pohľad sa vyskytujú aj v derivatológii. Nezriedka sa tu odchýlky medzi slovotvorným a lexikálnym významom (napr. v derivátoch a kompozitách *spisovateľ*, *bielizeň*, *stolár*, *plukovník*, *krátkozraký* a pod.) pripisujú „frazelogizácii“ derivátov (Glovinskaja, 1972; Moisejev, 1987); teda frazeologizáciou sa tu nazýva istý stupeň demotivácie. Ak by sme to však domysleli do konca, potom úplne demo-

tivované, teda značkové slová by boli z tohto hľadiska „anomálne“, hoci práve ony tvoria jadro slovnej zásoby. Ak teda v absolútnej frazeologizovanosti vidíme nemotivovanosť, potom by sme frazémy mali napospol pokladať za nemotivované. A naozaj, hovorí sa o „anomálnej a nemotivovanej povahe integrálneho významu frazémy“ (Filipec – Čermák, 1985, s. 191), resp. sa pripúšťa, že jej motivovanosť, založená na vzťahu sémantiky vstupnej a výstupnej, „vždy je najvyššie čiastočná“ (1985, s. 191). Zisťuje sa síce, že „veľká väčšina komponentů frazém je motivovaná slovotvorně (t. j. je popisná), a neliší se tudíž ani ve svém úhrnu od situace v pravidelném jazyce“ (1985, s. 181). Na druhej strane však pri tzv. monokolokabilných komponentoch nie je ich opisná povaha dostatočne inštruktívna pre identifikáciu ich významu. Z toho teda vznikajú otázky:

1. Možno vôbec pokladať frazémy za motivované?

2. Má vôbec zmysel hľadať vo frazeológii paralelu k princípu motivácie v derivatológii?

Dovoľujeme si odpovedať na obidve tieto otázky kladne, a to vo vzájomnom spojení^a. Vyjdeme však z toho, že v slovotvornej motivácii vidíme dvojdimenzionálny jav: smerom od denotátu a smerom od motivujúceho slova. Istý druh vtáka sa nazýva *červienka*, pretože má na hrudi perie červenej farby (motivácia od denotátu). Jeho pomenovanie, substantívum *červienka*, je teda odvodené od prídavného mena *červený* (motivácia od fundujúceho slova). Pri podobnej úvahe o motivácii frazémy *zabiť čas* „stráviť čas neužitočne“ možno zistiť:

a) komponent *čas* je bezprostredne spätý s denotátom „trvanie všetkého bytia“ (Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 62);

b) komponent *zabiť* vo svojej sémantickej štruktúre obsahuje sémantické príznaky „zničiť“, „spôsobiť zánik“, „bezúčelne“ (Slovník slovenského jazyka, 5, 1965, s. 377);

c) spojenie oboch komponentov vytvára novú sému „bezúčelne, nezmyselne premrhať istý časový úsek“. Princíp je teda analogický s tým, že kým v morfe-matických komponentoch derivatémy sa uplatňuje denotatívno-signifikatívna i štruktúrna zložka, v slovných komponentoch frazémy sa popri nich dostáva do popredia zložka konotatívna, porov. *manželský prístav* – motivačným prvkom, ktorý vnáša do frazémy komponent *prístav*, je konotačný prvok „miesto pokoja, stálosti“ (porov. u Kukučina *prístav večného pokoja* „smrť“ – SSJ, 4, 1963, s. 508). Ak je teda slovotvorná motivácia dvojdimenzionálna (denotát a vzťah k fundujúcemu slovu), frazeologická motivácia je trojdimenzionálna (denotát, vzťah k lexikálnym komponentom, pragmaticko-konotatívna zložka). Táto troj-

^a Podobne chápe P. Guiraud frazému (vo francúzskej terminológii *la locution*) ako „znak zároveň arbitrárny aj motivovaný“, resp. polomotivovaný, najčastejšie par-motivovaný, ktorý sa môže stať aj pseudomotivovaným (Guiraud, 1967, s. 7 – 9).

rozmernosť však nemusí byť nevyhnutne príznačná len pre frazému, i keď pre ich viacslovnosť je práve pri nich najfrekvencovanejšia. Môže sa však vyskytnúť aj pri derivátomach typu *päťolizač* (tu je, pravdaže, trojdimenzionálnosť už vlastnosťou fundujúcej frazémy *lízať päty niekomu*), *chlebdarca*, *chlebbáreň*, ako aj v celom súbore tzv. jednoslovných ustálených metafor typu *popáliť sa*, *vypadnúť*, *odtrúbiť* atď. – (pozri Miko, 1989, s. 25). Táto konotatívno-pragmatická zložka môže v motivácii frazémy až prekryť denotatívnu, porov. napr. *hl'adieť ako teľa na nové vráta* (teľa „pokladané za hlúpe, neprispôsobivé“, nové vráta – „niečo neočakávané“), *turecké hospodárstvo* (turecké „také ako za tureckého panstva – rozhadzovačné, koristnícke“). V takýchto prípadoch často práve len poznanie konotačnej zložky umožňuje „dekódovať“ význam frazémy. Z toho však vyplýva, že oslabenie denotačnej a štruktúrnej zložky motivačného komponentu frazémy je podstatným krokom k demotivácii celej frazémy^a. Na rozdiel od toho východiskom demotivácie derivatého je prekrytie štruktúrnej zložky denotatívnou, „obecná tendencia po bezprostredným sepeťi slova a označované veci, popř. druhem označované veci, resp. slova a jedinečného nebo zvláštního pojmu“ (Dokulil, 1962, s. 98). Pre túto rozdielnosť v hybných silách aj v priebehu demotivácie frazém a derivatém možno odmietnuť spomenutú tézu o „frazeologizácii“ derivátov ako neadekvátne stotožnenie dvoch kvalitatívne odlišných procesov.

A tak, zdá sa, možno hovoriť o motivovanosti aj pri derivátomach, aj pri frazémach, a teda postulovať ako osobitný typ motiváciu frazeologickú. Z povahy veci však vyplýva, že slovotvorná motivácia ako princíp týkajúci sa jednoslovného pomenovania a frazeologická motivácia ako atribút viacslovej lexikálnej jednotky sa navzájom vo viacerých smeroch líšia. Za najvážnejší pokladáme spomenutý rozdiel medzi dvojdimenzionálnosťou slovotvornej a trojrozmernosťou frazeologickej motivácie. Na úrovni výrazu je ďalej evidentný rozdiel v tom, že motivačnými zložkami derivatém sú morfémy, resp. morfematické komplexy (aj slovotvorný základ – ak ním nie je koreňová morféma –, aj slovotvorný formant pozostáva zväčša z viac ako jednej morfémy), teda nesamostatné komponenty, kým motivačnými zložkami frazém sú slová, teda výrazovo samostatné komponenty, ktorých samostatnosť sa relativizuje až v dôsledku ich integrovanosti vo frazéme. Z toho vyplýva ďalší rozdiel: kým onomaziologická štruktúra derivatého je vďaka „štandardizovanej“, modelovej kombinácii morfematických komplexov pomerne zreteľne rozčlenená, táto členitosť je vo frazémach oveľa menej zreteľná (dá sa chápať ako rozčlenená napr. v ustálených prirovnaniach typu *krásna ako obrázok*, *spať ako medveď*, resp. v spojeniach typu *obrátiť naruby*,

^a Potvrdilo sa to kurióznym spôsobom na seminári z lexikológie v II. ročníku FF UPJŠ v Prešove asi r. 1987, keď nikto zo študentov kombinácie slovenský jazyk – dejepis (!) nepoznal význam frazémy *turecké hospodárstvo*.

obísť nasucho, ľahké dievča, zlatá mládež);^a sémantika väčšiny frazém sa však napriek ich formálnej členitosti vníma globálne, vcelku: *vytrieť niekomu kocúra, vziať nohy na plecía, pozerat' na niekoho/niečo cez prsty, ovisol mu nos* atď. Modelovosť derivátom tvorí ďalší rozdiel medzi slovotvornou a frazeologickou motiváciou. Motivovanosť derivatému je typová, daná príslušnosťou do slovo-tvorného typu a slovotvornej kategórie, rozdiely môžu byť len v jej intenzite, podmienenej – metaforicky povedané – dĺžkou dráhy, ktorou prešiel derivát alebo kompozitum po „ekliptike“ demotivačného cyklu (o pojme pozri Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 138 – 139). Motivovanosť frazémy je prevažne individuálna, v každej frazéme realizovaná osobitne,^b pričom nezáleží na tom, či ide o frazému novovzniknutú alebo už dávnejšie existujúcu, porov. *zahrať niečo do autu, pretrhnúť cieľovú pásku, reklamný trik, bežať tretou kozmickou rýchlosťou* vz. *mať maslo na hlave, hádzať perly sviniam, nech to parom berie* a i. Preto možno tvrdiť, že frazémy väčšmi podliehajú demotivácii ako derivatému: zaradenosť do typu viac „drží“ jednotku ako individuálne postavenie.

Pri uvažovaní o vzťahu slovotvorby a frazeológie sa vynára ešte rad ďalších problémov. Možno napr. spomenúť výskum slovotvornej motivovanosti komponentov frazém a v súvislosti s tým aj jav, ktorý by sa dal nazvať vnútrofrazeologickou slovotvorbou (tvorenia typu *hlava-nehlava, škoda-preškoda, podobrotky-pozlotky, pravda pravduca, ísť do spiša, do tretice všetkého dobrého* a i.), frazémy ako motivanty derivátom a rozsah defrazeologickej slovotvorby v jednotlivých jazykoch (porov. Popov, 1972; popri už uvádzaných príkladoch zo slovenčiny možno spomenúť napr. bohaté defrazeologické slovotvorné hniezda v maďarčine, napr. *kétségbe esni – kétségbeesett, kétségbeesés, kétségbeesjtő* atď., v nemčine tvorenie expresívnych činiteľských mien od frazém, napr. *Türklinken putzen – Klinkenputzer, in die Hose scheissen – Hosenscheisser* a i., pozri o tom Sisák, 1983) a rad ďalších námetov.

1.2.7 Onymická motivácia

Onymická motivácia (gréč. *ónoma* – meno) je záležitosťou vlastných mien. Ak chceme vyzdvihnúť nejakú jednotlivinu zo sveta, ktorý nás obklopuje, dáme jej vlastné meno. Všimnime si napríklad prvé Božie prikázanie: *Ja som Pán Boh tvoj a nebudeš mať iných bohov okrem mňa*. Tu krásne vidíme príklad onymicky

^a Tu, pravda, ide o problematiku vzťahu syntaktickej a frazeologickej motivácie.

^b Sú však frazémy, pri ktorých určitá typovosť existuje. „Vedle individuálneho významu... lze uvažovat i o významu strukturním, resp. strukturně závislém, který je v obecné poloze přítomen vždy v celém typu idiomů téže struktury“ (Čermák, 1985, s. 196, tam pozri aj prehľad hlavných typov juxtaponovaných binominálnych frazém v češtine; treba však podotknúť, že aj tam sa popri štandardných predstaviteľoch daného typu vyčleňujú aj jednotky neštandardné, od typu viac či menej individuálne odchylné).

motivovaného *Ja som **Pán Boh** tvoj* a onymicky nemotivovaného *nebudeš mať iných **bohov***. *Ja som **Pán Boh** tvoj*, teda jediný, Boh je len jeden, pomenovanie *Boh* chápeme ako vlastné meno, a preto to píšeme s veľkým začiatočným písmenom. Písanie veľkým začiatočným písmenom je však len dôsledok, nie príčina toho, že niečo je vlastným menom. Nedá sa povedať, že ak sa slovo píše s veľkým písmenom, je to vlastné meno, práve naopak, to je vlastné meno, preto sa to má písať s veľkým písmenom.

Problémy onymickej motivácie

Ak je vlastné meno pomenovaním jednotliviny, problematické je jeho paradigmatické zaradenie, teda na prvý pohľad sa onymická motivácia nezlučuje s paradigmatickou motiváciou.³² Lenže tu sa musím vyrovnáť s teóriou V. Blanára (1996), ktorý hovorí o onymickej paradigmaticke napr. už aj v tom, že každé naše meno zapadá do úradne uznanej sústavy vlastných mien. To znamená, že obyvatelia Slovenska majú meno, ktoré je súčasťou oficiálnej dvojmennej sústavy, ktorá je de facto špeciálnou onymickou paradigmou. Navyše, meno je identifikačným a zároveň dištinktívnym prvkom: Juraj Furdík = nie Karol Furdík, nie Ladislav Furdík, nie Peter Furdík atď. Pravda, v praxi dochádza aj k rovnomenosti, z čoho niekedy môžu prameniť zámeny, nedorozumenia a kuriózne situácie.³³

2 NADSTAVBOVÉ TYPY MOTIVÁCIE

Základné motivačné typy sú nevyhnutne späté s lexikálnou zásobou ako celkom. Nadstavbové typy sa týkajú iba častí lexiky a neraz stavajú na základných typoch (napr. expresívna motivácia a fónická motivácia); ide tu v pravom zmysle slova o istú nadstavbu. V tradičnej lexikológii sa táto tematika spracúva v kapitolách jednak o diferenciácii slovnej zásoby, alebo pod hlavičkou stylistického rozvrstvenia slovnej zásoby (Ondrus, 1972; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 146 – 203; Mistrik, 1996, s. 70 – 73). Štylové rozvrstvenie slovnej zásoby sa všeobecne nepokladá za také systematické ako iné členenia, pretože je to veľmi premenlivá oblasť. Štylistickú hodnotu môže slovo rýchlo nadobudnúť aj stratiť. Napr. univerbizované pomenovania sa pokladajú za hovorové, teda štylisticky nižšie postavené než ich viacslovné náprotivky. Existuje však už rad pôvodne hovorových pomenovaní, ktoré sú nielen štylisticky bezpríznačné, ale dokonca sa stali odbornými termínmi, napr. *obývačka* (termín zo stavebníctva a nábytkárskeho priemyslu). Podobne je to aj pri neologizmoch, kde je závažnou otázkou, kedy neologizmus prestane byť neologizmom. Za mojich čias sa hovorilo o atómovej energii a o atómovej bombe a vtedy to boli neologizmy. Lenže veda išla ďalej a ukázalo sa, že tá energia nie je z atómu ako celku, ale z atómového jadra, a tak vznikli pomenovania *jadrová energia* – *jadrová bomba* – *jadrová elektráreň*. Dnes sa síce ešte používa aj podoba *atómová elektráreň* (ba dokonca aj podoba *atómka*), ale to už sú vlastne archaizmy. Z pôvodných neologizmov sa stali archaizmy. Takže pri neologizmoch je dynamika nesmierne rýchla a zdanlivo sa to nedotýka vnútro systémových vzťahov lexikálnej zásoby.

Na druhej strane ak hovoríme o lexike ako celku, považujem za náležité zahrnúť do takého prehľadu všetky lexikálne aspekty. Napríklad *trolejbus* – *troleják* – *trolej* – *trolák* sú osobitné lexémy; slovo *troleják* je nielen slovotvorne motivované (poloafixálna derivácia nahradená čistou sufixálnou deriváciou *trolej-bus* → *trolej-ák*), ale je aj nositeľom mimojazykových (nadvstavbových) príznakov, ktoré z neho robia komunikačne obmedzenú jednotku (podobne aj *trolej*, *trolák*). Napr. televízny reportér sa vo vysielaní nemôže opýtať: *Baví vás chodiť na troláku?* Toto poznanie ma inšpirovalo k tomu, aby som uvažoval o nadvstavbovej motivácii.

Všeobecným pojmom pri nadvstavbovej motivácii je pragmatická motivácia. Ku každej lexéme zaujíma jazykové spoločenstvo istý postoj, ktorý môže byť neutrálny alebo kladný/záporný. Pragmatický postoj môže byť individuálny (napr. záporný postoj nejakého jednotlivca k slovu *špenát*), alebo zovšeobecnený (napr. kladná expresivita v slove *papať*). Takýto pragmatický vzťah tvorí nadvstavbu obsahovej (významovej) zložky slova.³⁴ V jazykovednej terminológii sa používa termín konotácia. Ak ide o jednotlivé slová, hovoríme o konotácii; ak ide o celé

skupiny slov, do úvahy prichádzajú špeciálne typy nadstavbovej motivácie. Z toho vyplýva, že konotácia nie je osobitným typ lexikálnej motivácie.³⁵

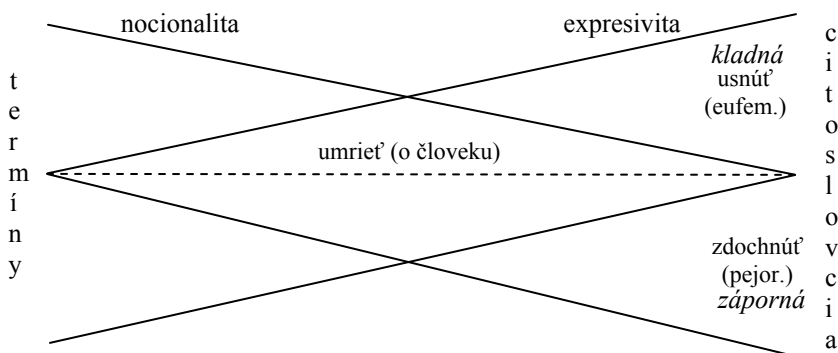
Za nadstavbové považujem tieto typy lexikálnej motivácie:

- **expresívna motivácia** – expresívne lexémy;
- **stratifikačná motivácia** – hovorové slová, poetizmy, knižné slová atď.;
- **terminologická motivácia** – odborné termíny;
- **sociolektická motivácia** – sociolekty (slang, argot, profesionalizmy);
- **teritoriálna motivácia** – dialektizmy (nárečová lexika);
- **temporálna motivácia** – historizmy, archaizmy, neologizmy;
- **individualizačná motivácia** – okazionalizmy.³⁶

2.1 Expresívna motivácia

Podstatou expresívnej motivácie je prítomnosť nenocionálnych (nie čisto poznávacích, rozumových), teda citových a vôľových prvkov v obsahu slova, prípadne ich prevaha nad nocionálnymi prvkami.

Vzťah medzi nocionálnosťou a expresivitou je dynamický. Absolútnou nocionálnosťou sa vyznačujú len odborné termíny. Avšak expresivita je neme-
rateľná, nedá sa jednoznačne povedať, či dané slovo je do toľkých percent expresívne. Expresivitu nemožno stotožňovať s emocionálnosťou. Emocionalita je časť expresivity – súhrn emocionálnych (citových) a vôľových prvkov, teda nie každá expresívna lexéma musí byť aj emocionálna (napr. pobádacie častice, vôľové citoslovčia).

Expresivita sa vyjadruje na osi pozitívne – negatívne (skupiny lexém s kladnou expresivitou: eufemizmy, deminutíva, hypokoristiká, familiárne slová; skupiny lexém so zápornou expresivitou: dysfemizmy, augmentatíva, pejoratíva, vulgarizmy). V jazyku je viac slov so zápornou než kladnou expresivitou, čo možno vysvetliť tým, že jazyk zohráva funkciu emocionálneho ventilu.

Český lingvista J. Zima (1961) rozlišuje tri typy expresivity:

1. Inherentná (vnútorná) expresivita. Expresívne prvky tvoria neoddeliteľnú vnútornú súčasť obsahu lexémy: napr. *válal' sa*. Existujú lexémy, na ktorých je expresivita viditeľná buď na ich vonkajšej (fónickej) forme (*fafrnok, firflat', chruňo*), alebo na ich vnútornej forme (slovotvornej štruktúre): popri inventári nociónálnych formantov existuje najmä pri substantívach a adjektívach akýsi doplňujúci inventár expresívnych formantov, napr. **-áň** (*dlháň, slepáň, skupáň*), **-oš** (*čaptoš, babroš*), **-úň** (*Čechúň*); v kategórii deminutív je expresívna väčšina formantov, v kategórii augmentatív sú expresívne všetky formanty.

2. Adherentná (pridaná) expresivita. Tento typ expresivity nadobúda lexéma v sekundárnom, prenesenom význame (v primárnom význame je lexéma neexpresívna), napr. *potiahnuť*: neexpresívne významy „ťahom napnúť a myknúť, zatiahnuť“; „ťahom trocha posunúť“; expresívny význam „ukradnúť“. Patria sem napr. aj zvieracie nadávky (*somár, krava, kôň*).

3. Kontextová expresivita je výsledkom napätia pri spájaní kolokačne inkompatibilných lexém (slov, ktoré sa bežne pri sebe nepoužívajú), napr. *Zjem kefu, ak je toto pravda!*; *prekladateľský polotovar*^a. Mnoho príkladov nájdeme v poézii: *piecka skučí, zviera zo železa*. Kontextová expresivita je dôkazom, že každá lexéma je potenciálne expresívna. treba však pripomenúť, že tento druh expresivity prekračuje lexikologické hranice a svojou povahou sa približuje k štylistike.

Expresivita je menlivý jav; môže vzniknúť (**expresivizácia**), môže sa meniť na osi kladné ↔ záporné a môže sa stratiť (**deexpresivizácia**). Napríklad slovo *huncút* (z nem. *Hundsfuss*, „psia noha“) bolo v 15. storočí hrubou nadávkou (ľudia zo spoločenskej spodiny), v súčasnosti sa toto slovo vyznačuje pozitívnou expresivitou. Iným príkladom je slovo *fašista*, ktoré po druhej svetovej vojne nadobudlo zápornú expresivitu.

2.2 Stratifikačná motivácia

Tradične sa uvažuje o štylovom rozvrstvení lexikálnej zásoby. Vychádza sa z toho, že štylových vrstiev lexiky je toľko, koľko je štýlov: napr. hovorový štýl – hovorové slová; odborný štýl – odborné slová; knižný štýl (podľa niektorých bádateľov) – knižné slová. Podobne pri konštituovaní esejistického štýlu sa začalo uvažovať o tom, že existujú aj esejistické slová. Tu si hneď možno položiť otázku: ak existuje rečnícky štýl, existujú rétorické slová? A naopak: ak existujú

---

^a *Prekladateľský* – pojem z oblasti kultúry, *polotovar* – pojem z oblasti ekonomiky.

detské slová, existuje aj detský štýl? Nazdávam sa, že takéto priamočiare stotožňovanie štýlov a lexikálnych jednotiek sa ukazuje ako neplodné.

Pravda, istým pozostatkom, hádam až daňou tohto chápania je u mňa vyčlenenie stratifikačnej motivácie, pretože vychádzam z termínu štýlová vrstva (lat. *stratum*; pôvodne ide o meteorologický termín³⁷).^a Stratifikačnou motiváciou sa vyznačujú lexikálne jednotky patriace do príslušných (štýlových) vrstiev slovnej zásoby. O štýlových vrstvách sa hovorí v učebnici Česká lexikologie (Filipec – Čermák, 1985); v slovenských publikáciách sa píše o diferenciacii slovnej zásoby zo štylistického hľadiska (napr. Mistrík, 1997; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980). Za stratifikačne motivované však pokladám nielen lexémy patriace do jednotlivých jazykových štýlov (hovorové slová, kancelarizmy, žurnalizmy a pod.), ale aj také skupiny lexém, ktoré sa v literatúre označujú ako knižné slová, poetizmy, biblizmy a pod.

Na rozdiel od J. Mistríka a P. Ondrusa nezaraďujem sem odborné termíny. Odborné termíny síce tvoria lexikálnu zložku odborného štýlu (Filipec – Čermák, 1985), avšak na rozdiel od spomínaných lexém (hovorové slová, žurnalizmy a pod.), odborné termíny sú pomenovania pojmov z odborných vrstiev, predovšetkým vedeckej, ale napr. aj ekonomickej činnosti človeka. Odborné termíny musia byť presné, jednoznačné a definované. To znamená, že odborné termíny majú presne a v tomto prípade istým spôsobom aj umelo, ale z pragmatického hľadiska nevyhnutne vymedzený obsah, čiže kvalitatívne sa odlišujú od stratifikačne motivovaných slov. Preto sa nazdávam, že nie je možné dávať dokopy napr. hovorové slová s terminológiou. Tam sú jasné kvalitatívne rozdiely.

2.3 Terminologická motivácia

Terminologická motivácia sa týka odborných termínov. Osobitosť termínu spočíva v jeho špecifických vlastnostiach: **presnosť**, **jednoznačnosť**, **významová priezračnosť**, čiže slovotvorná motivovanosť, resp. **existencia onomaziologickej štruktúry, systémovosť**, **nosnosť/derivatívnosť**.

V tradičných príručkách slovenskej terminológie (Horecký, 1956; Masár, 1991; 2000) sa hovorí o významovej priezračnosti, pod čím sa rozumie slovotvorná motivovanosť. Významovú priezračnosť chápem širšie, pretože existencia pozitívne vyjadrenej onomaziologickej štruktúry sa neviaže len na slovotvorne motivované slová, ale týka sa aj viacslovných pomenovaní, ktoré sú syntakticky motivované, napr. *ročníková*, *seminárna*, *diplomová*, *doktorandská*, *dizertačná*, *rigorózna*, *habilitačná práca*: onomaziologická báza – práca, onomaziologický príznak – zhodné prívlastky... Väčšina odborných termínov je teda slovotvorne alebo syntakticky motivovaná. V prípade slovotvorne a syntakticky nemotivova-

^a V inom vymedzení termín stratifikácia používa americký jazykovedec Sydney Lamb, ktorý uvažuje o stratifikačnej gramatike.

ných termínov sa aktualizuje sémantická motivácia: napr. *voda* ako pomenovanie chemickej substancie so vzorcom H_2O vychádza zo všeobecne známeho, ne-odborného názvu *voda* „tekutina určená na pitie“.

Ďalším charakteristickým znakom je systémovosť. Termín musí svojou vlastnou formálno-obsahovou systémovosťou vystihnúť systémové vzťahy vo vednom alebo technickom odbore, v ktorom jeho denotát funguje.

Nosnosť (derivatívnosť) znamená, že termín by mal byť vhodný na to, aby sa od neho tvorili bežnými slovtvornými alebo pomenovaniatvornými postupmi ďalšie termíny. Ide teda o derivatívnosť v širšom zmysle slova (ako vhodnejší sa javí terminologický neologizmus *motivatívnosť*, teda dostatočne vysoká miera slovtvornej potencie).

Špecifiká odborného termínu možno charakterizovať aj v semiotických súvislostiach; termín je totiž osobitným druhom lexikálneho znaku.

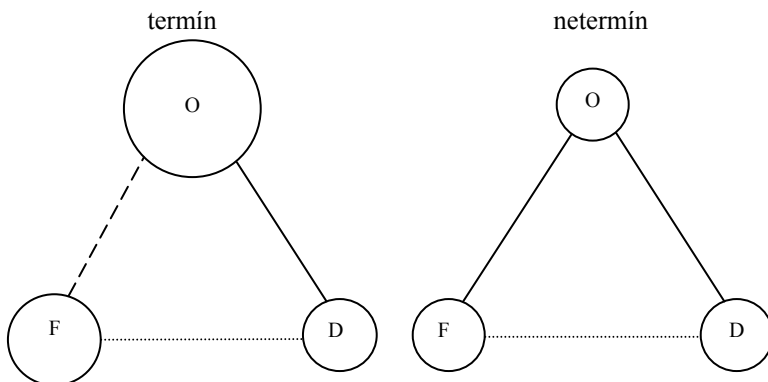
1) Za bohatší považujem designát (obsah) pri termíne než pri bežnej lexikálnej jednotke, pretože termín vo svojom obsahu musí mať ešte ďalšie črty okrem tých, ktoré sú typické pre designát neterminologického pomenovania.

2) Pri termíne je spätosť medzi designátorom (formou) a designátom (obsahom) slabšia než pri netermíne. S vývinom ľudského poznania je možné jeden a ten istý pojem vyjadriť rôznymi designátormi; nahradiť starší termín, ktorý svojou motiváciou nie je vhodný na vyjadrenie tohto pojmu: napr. *atómová energia* → *jadrová energia*. Ďalším výskumom sa totiž zistilo, že energia nevychádza z atómu ako celku, ale z jadra atómu, preto je onomaziologicky adekvátnejšia podoba *jadrová energia*. Designátor akoby zrazu ustupoval do úzadia, ako keby tu bola arbitrárnosť zastúpená viac než pri bežnom slove. Okrem spomínaného typu *atómová elektrárňa* si pripomeňme, ako úporne vedci hľadajú čo najadekvátnejší termín na vyjadrenie istého pojmu.^a Vzťah designátor – designátor je teda v terminológii voľnejší a viac vydaný na milosť bádateľom (pre bádateľov je tu väčšia miera voľnej ruky vzhľadom na väčší stupeň arbitrárnosti). Práve v terminologickej motivácii preto arbitrárnosť pripúšťam. Znie to paradoxne, ale v rámci terminologickej motivácie je väčší stupeň arbitrárnosti než v neterminologickej oblasti.³⁸ V schéme jazykového znaku preto vzťah obsah – forma zvýrazním prerušovanou čiarou (porov. schému).

---

^a V lingvistike porov. terminológiu *fóna* – *fonéma* – *morfofonéma* od J. Sabola. Á. Král' však chápe fónu celkom inak. Ďalej možno pripomenúť viacero chápaní morfémy, slova, vety atď.

Znázornenie sémantického trojuholníka pri termíne a pri netermíne:

Skratky: F – forma, O – obsah, D – denotát.

2.4 Sociolektická motivácia

Sociolekticky motivované sú lexémy príznačné pre väčšiu-menšiu spoločenskú skupinu, napr. sociolekt hokejistov, sociolekt lekárov, sociolekt jazykovedcov. Môže ísť pritom aj o mikrosocietu, napr. lexika študentov bývajúcich v internátnej izbe č. X, používaná len vo vzájomnej komunikácii.³⁹

Názov tohto typu motivácie je utvorený od termínu **sociolekt**, ktorý pomenúva skupinový jazyk. Tento termín do slovenskej jazykovedy priniesli sociolingvisti (napr. J. Bosák, S. Ondrejovič, M. Sokolová, D. Slančová). Najviac o tejto problematike uvažoval J. Bosák vo viacerých štúdiách (napr. 1987, 1995, 1996). Pojem/termín sociolekt v kontexte slovenčiny však konkretizoval P. Odaloš (monograficky 1997), ktorý ukázal, že týmto termínom možno zastrešiť celú oblasť slangu, argotu a s istou pochybnosťou aj oblasť profesionalizmov.

2.5 Temporálna motivácia

Temporálne motivované sú časovo príznakové lexémy. Podobne ako v koncepcii času temporálna motivácia má dva póly – začiatok a koniec. Treba však poznamenať, že ani jeden z týchto bodov sa nedá presne vymedziť. Na jednej strane sa hovorí o neologizmoch, na druhej strane o historizmoch a archaizmoch.

Historizmy a archaizmy

1) Pri **historizmoch** sa denotát stráca, resp. vychádza z používania (*boženík, halapartňa, prisazný*). V týchto prípadoch proces nadobudnutia temporálnej

motivácie (teda „zostarnutie“ denotátu a príslušnej lexémy) nemôžeme predpovedať.⁴⁰ Z povahy veci je zrejmé, že historizmy nevstupujú do synonymických vzťahov.

2) **Archaizmy** sú pomenovania existujúcich denotátov (teda denotátov, ktoré existovali v minulosti a existujú aj v súčasnosti), pričom tieto pomenovania boli nahradené novšími lexémami, napr. *jazykozpyt – jazykoveda*, *počty a merba – matematika*, *ľudová škola – základná škola*. V týchto prípadoch sa nemení denotát, ale pomenovanie; archaizmy sú nevyhnutne späté s existenciou synonymie.

V podstate možno povedať, že archaizmy a historizmy sa v jazyku udržiavajú dlhšie než neologizmy, pretože časový moment novosti zmizne skôr než časový moment minulosti.

Neologizmy

O. Martincová definuje neologizmy takto: „*Termínom neologismus se převážně označují prostředky lexikální, které se charakterizují jako nové. Podstata neologismů se nejčastěji vidí buď v tom, že neologismy pojmenovávají nový předmět, jev skutečnosti, že obohacují vyjádřovací prostředky jazyka (to je jedna možnost, teda vyslovene orientácia na denotát – pozn. J. F.), nebo se její určení přenáší do roviny stylistické, kde se neologismy stavějí do protikladu k archaismům.*“ (Martincová, 1983, s. 10 – 11).

Novosť sa chápe buď vo vzťahu k denotátu (potreba pomenovať nový denotát – analógia s historizmami), alebo vo vzťahu k lexikálnemu systému ako stylistické obohacovanie (analógia s archaizmami). Vcelku by sa dalo povedať, že neologizmy majú „podenkový život“, neologizmom sa slovo stáva len určitý čas. Môže sa stať, že nová lexéma sa istý čas používa a potom jednoducho zanikne.^a Mnohé neologizmy sa však postupne stávajú plnohodnotnou súčasťou lexikálneho systému jazyka a strácajú príznak novosti (prestávajú byť neologizmami). Ide vlastne o temporálnu demotiváciu.

2.6 Teritoriálna motivácia

Teritoriálne motivované sú lexémy (dialektizmy), tvoriace lexikálnu zložku príslušného územného nárečia národného jazyka.

Osobitné jazykové (a teda aj lexikálne) javy v teritoriálnych nárečiach sa objavujú pod vplyvom dvoch základných činiteľov – geografické rozlíšenie územia a centrálnne alebo okrajové položenie daného nárečia.

1. Teritoriálna diferenciácia jazyka existuje všade tam, kde si to vynútil geografický princíp, teda veľká zemepisná členitosť krajiny. Ak sa daný jazyk,

---

^a Napr. slovo *kompetenčák*, ktoré vzniklo univerbizáciou viacslovného pomenovania *kompetenčný zákon* a vytvoril ho F. Mikloško. [Poznámka editora: Toto pomenovanie však úplne nezaniklo, chápe sa ako subštandardné; porov. Masár, 2004, s. 60.]

resp. spoločenstvo nositeľov rozprestiera na rozsiahlejšom a rovinatom teréne (prípád maďarčiny),^a na ktorom je vcelku ľahká dopravná komunikácia s možnosťou relatívne ľahšieho styku obyvateľov, teritoriálna diferenciácia nebude taká, ako na územiach s veľkou geografickou členitosťou (napr. hory, navzájom ťažko prístupné údolia, nedobudované cesty ap.). Preto sa v Himalájach jednotlivé tibetské usadlosti navzájom líšia ani nie na úrovni nárečia, ale takmer až na úrovni jazyka. Je tu, pravda, aj iná možnosť, napr. v Papue-Novej Guinei nie je horopisné, ale vodopisné členenie. Cez rieky je doprava relatívne ľahšia, ale je prerušená hustými lesmi. Tam je takisto vynútená (aj jazyková) izolácia daného etnika, subetnika či dialektového spoločenstva. V Európe ide predovšetkým o Karpatskú kotlinu, resp. Karpaty.

2. Centrálné alebo okrajové postavenie nárečia – vývin okrajových nárečí je viac divergentný v porovnaní s centrálnymi nárečiami. Napr. nárečia sedmohradských Maďarov, ktoré oproti vlastnej maďarčine stoja excentricky, sú pomerne jasne, aj lexikálne diferencované (so slovenskými i rumunskými jazykovými prvkami). Na Slovensku to dobre vidno jednak na severe na Kysuciach, na Hornej Orave (kontakty s poľštinou), jednak na juhu v oblasti Gemera, Novohradu a Abova (kontakty s maďarčinou).

Rozoznávame tieto typy dialektizmov:

1. **Hláskoslovné dialektizmy** sa vyznačujú hláskoslovnou diferenciáciou oproti spisovnej forme (prakticky ide o to isté slovo, rozlíšené na základe hláskoslovnej osobitosti toho či onoho nárečia), napr. *deti* [d'eɟi] – vsl. *dzeci*.

2. **Sémantické dialektizmy** sa často vyskytujú práve v okrajových oblastiach. Ide o lexémy formálne totožné s lexémami v spisovnej forme jazyka, odlišujú sa však buď celou sémantickou štruktúrou, alebo niektorým zo svojich významov. Niektorí jazykovedci tento jav nazývajú termínom tautonymia.

Širšie je chápanie **tautoným** v prípadoch, keď existuje viacero pomenovaní toho istého javu podľa rôznych teritórií, resp. dialektov alebo interdialektov toho istého národného jazyka, napr. *bandurky*, *gruľa*, *švábka*, *repa*, *krumpľe*.

3. **Etnografické dialektizmy** sú pomenovania javov danej roľníckej kultúry v príslušnej oblasti (porov. napr. Matejčík, 1975). Centrum pojmu etnografické dialektizmy tvoria pomenovania javov týkajúcich sa každodenného života a kultúry spoločenstva hovoriaceho daným nárečím (napr. názvy súčiastok pluhu a vôbec poľnohospodárskeho náradia, jarma, do ktorého sa zapriahajú voly, chomúta, do ktorého sa zapriahajú kone; pomenovania súčastí ľudového kroja a pod.).

^a V maďarčine, ktorej nositelia obývajú nížinnú časť (Zadunajsko, Podunajsko, oblasť medzi Dunajom a Tisou), takmer niet nárečových odlišností.

4. **Kontaktové dialektizmy.** Lexémy prevzaté z iného jazyka alebo nárečia, s ktorým dané nárečie bolo v kontakte (napr. goralizmy, rómizmy, hungarizmy, germanizmy, valachizmy, na západe aj bohemizmy), napr. *ambrél'* (dáždnik), *vaserlajtung* (umývadlo), *pul'ka* (moriak), *rantota* (praženica).

Treba poznamenať, že zlepšovanie cestných a iných, napr. aj masových komunikácií v poslednom čase súvisí s istou nivelizáciou nárečí. Na jednej strane sa do nárečovej slovnej zásoby dostávajú spisovné jazykové prvky,^a na druhej strane nárečové lexémy sa stávajú lexémami fungujúcimi v spisovnom jazyku. V takýchto prípadoch je otázne, či tieto slová ešte môžeme pokladať za dialektizmy. Napríklad slovo *valal*, ktoré sa dostalo do celonárodného používania cez básne P. Horova,⁴¹ je dnes synonymom podstatného mena *dedina* a poznajú ho aj nevýchodniari, napr. *To je nejaká dedina? To je len taký valal*. V tomto prípade sa aktualizujú sémantické príznaky [menší], [na východe Slovenska] plus expresívny príznak.

Teritoriálna motivácia často spolupracuje s inými motivačnými typmi. Okrem paradigmatickej motivácie sa vyskytujú:

- sémantická motivácia: *repa* (vo význame „zemiaky“);
- slovotvorná motivácia: *švábka* (slovotvorný základ *šváb-*, slovotvorný for-
mant *-ka*);
- akceptačná motivácia: *bandurky*, *bandury* (kontakt s ukrajinčinou), *gruľe*
(kontakt s nemčinou);
- zvuková motivácia: *gruľe*;
- akceptačná, zvuková a slovotvorná motivácia: *frišnie rožke*.^b

2.7 Individualizačná motivácia

Individualizačne motivované sú okazionalizmy – slová vytvorené jednotlivcom a určené na jednu príležitosť, nikdy predtým ani nikdy potom sa nepoužijú. Problematika okazionalizmov je veľmi široká. Na tomto mieste ponúkame charakteristické vlastnosti individualizačne motivovaných lexém (porov. Liptáková, 2000).⁴²

• **príslušnosť k reči:** okazionalizmy sú zvyčajne nesystémové; používajú sa v reči a ich späťosť s jazykovým systémom je sekundárna;

---

^a Napr. šariština nemá slovotvorný typ deverbatívnych substantív s príponou *-tel'*. Jediné slovo *pracel'* (priateľ) je zrejme veľmi staré, ojedinelé a navyše demotivované. Avšak napr. lexémy *učitel'*, *raditeľ'* (vyslovovované s tvrdým *t*, slovo *raditeľ'* dokonca aj s tvrdým *d*, teda nie **radzicel'*) možno považovať za prevzaté zo spisovnej slovenčiny a čiastočne, ale nie úplne adaptované.

^b Prípona *-ní* plní gramatikalizujúcu, adaptačnú a systemizačnú funkciu. Pomocou tohto slovotvorného prostriedku sa adaptuje prídavné meno prevzaté z nemčiny.

- **neuzuáľnosť**: konkrétny okazionalizmus sa nepoužíva bežne v každodennej komunikácii;

- **nereprodukovanosť**: ide o jedinečné utvorenie nového pomenovania, nereprodukuje sa existujúce slovo;

- **nominačná fakultatívnosť (nezáväznosť)**: okazionalizmus môže, ale nemusí vzniknúť; je zvyčajne istým znásobením existujúceho pomenovania;

- **slovotvorná odvodenosť**: aj keď táto vlastnosť neplatí úplne, absolútna väčšina okazionalizmov je slovotvorne motivovaná;

- **nenormatívnosť**: tvorba okazionalizmu do istej miery porušuje jazykové normy (je to dosť časté najmä pri detských okazionalizmoch, napr. *hlásitko*, *holítka*); niektorí jazykovedci v tomto prípade robia rozdiel medzi okazionálnymi a potenciálnymi slovami: okazionalizmy sú nenormatívne, lebo porušujú jazykové normy, tvorba príležitostných slov je v súlade s normami: napr. slovo *odkabátovať* bolo utvorené podľa slovotvorného typu *odklincovať*, *odkôstkovat*, *odzátkovat*;

- **viazanosť na kontext**: význam mnohých okazionalizmov je bez poznania kontextu, komunikačnej situácie, v ktorej toto slovo vzniklo, nepochopiteľný;

- **funkčná jednorazovosť**: okazionalizmus je lexéma na jedno použitie;

- **individuálna príslušnosť**: okazionalizmus je jedinečným autorským výtvorom jednotlivca, preto uvažujem o individualizačnej motivácii;

- **expresívnosť**: každý okazionalizmus je expresívny, pretože je vyjadrením určitého odklonu od normy;

- **neprediktabilnosť**: nemožno predvídať, kedy sa okazionalizmus utvorí.⁴³

Je potrebné zdôrazniť, že „stupeň prítomnosti uvedených definičných príznakov je v jednotlivých okazionalizmoch rozdielny. Odhraničenie okazionálnych slov od všetkých ostatných jazykových jednotiek je možné iba na základe komplexu príznakov (Lykov; cit. podľa Liptáková, 2000, s. 18).⁴⁴

3 KONTAKTOVÉ MOTIVÁCIE

Posledné dva motivačné typy som vyčlenil v osobitnej skupine pod názvom kontaktové motivácie. Oproti nadväbovým typom totiž zasahujú do jazykového systému.

Prvým typom je akceptačná motivácia, teda motivácia daná prijatím daného slova do slovnej zásoby prijímajúceho jazyka z iného jazyka, teda z jedného kódu do druhého kódu. Potenciálne by bolo možné uvažovať o adaptačnej motivácii, lenže to nie je presné. Túto motiváciu získava lexéma, ktorá sa dostane z cudzieho jazyka do kontextu prijímajúceho jazyka a nemusí byť pritom vôbec adaptovaná; napr. *franchising* (aj keď nejde o novoprevzaté slovo, predsa nie je adaptované; adaptáciu vidno len na morfolologickej úrovni – zaradenie do skloňovacieho typu dub).⁴⁵

V druhom prípade (abreviačná motivácia) ide o kontakt prirodzeného jazyka s jeho graficky špecifikovanou podobou (napr. *STV* ← *Slovenská televízia*). Nestotožňujem sa síce s názorom o skratkách ako jazykových „parazitoch“, avšak tvorenie skratiek (možno je to odvážne tvrdenie) je prechodom do iného subkódu,^a napr. *KUI FEI TU KE* (← *Katedra umelej inteligencie, Fakulta elektrotechniky a informatiky, Technická univerzita v Košiciach*) – bez poznania neskráteného pomenovania je skratka komunikačne nefunkčná.

3.1 Akceptačná motivácia⁴⁶

Akceptačnou motiváciou sa vyznačujú lexémy prevzaté z iných jazykov, laicky povedané, ide o cudzie slová. P. Kušnír (1976) však konštatuje, že v jazyku niet cudzích slov, že v okamihu prevzatia slova nastáva proces jeho adaptácie, začlenenia sa do systému preberajúceho jazyka.⁴⁷ Možno tvrdiť, že okrem lexikálnych citátov každá prevzatá lexéma je na istom stupni adaptovaná. Pravdaže, signály prevzatosti, cudzosti sa môžu zachovať na vonkajšej forme a možno aj vnútornej forme, i keď lexéma zvyčajne svoju vnútornú formu pri prevzatí stráca. V preberajúcom jazyku potom prevzatá lexéma nadobúda novú jazykovú „konfiguráciu“.

Nijaký jazyk nie je voči preberaniu slov imúnny. Preberanie je istý typ obohacovania jazyka. Apriórna averzia voči preberaniu slov nie je čisto jazykovednou záležitosťou, do popredia sa dostávajú skôr ideologické aspekty.

Jadro lexiky tvoria lexémy zdedené z predchádzajúcich etáp vývinu jazykového spoločenstva – domáce slová, ktoré majú najvyššiu frekvenciu v textoch jazyka. Medzi 500 najfrekventovanejšími slovami v slovenčine je asi desať slov

---

^a Prechod do iného kódu by znamenal prechod do iného jazyka.

iného než praslovanského pôvodu. Toto jadro je však prekryté množstvom prebratých slov. V angličtine je vyše polovica lexém prevzatých z iných jazykov (sú to predovšetkým latinizmy a galicizmy).

Pri preberaní slov nie je aktívny východiskový, ale preberajúci jazyk (túto skutočnosť zdôraznil B. Havránek). Pri preberaní slov nie je taký dôležitý moment prevzatia, ale proces adaptácie prevzatých slov do systému prijímajúceho jazyka. Adaptačný proces prebieha na všetkých jazykových rovinách. V rámci tohto procesu dochádza k pravopisným, hláskoslovným, morfológickým, syntaktickým, sémantickým i derivačným zmenám v danom slove. Odohrávajú sa v ňom procesy, ktoré možno nazvať termínom so štruktúrou **trans-** + **Z_s** + **-(iz)ácia** (porov. Filipović, 1981, 1986; Furdík, 1994):

Transfonemizácia – adaptácia fónickej štruktúry: *jazz* [→æz] → *džez* [džez], angl. [æ] → slov. [e]; *chauffeur* [šoför] → *šofér* [šofěr], franc. [ø] → slov. [é].

Transortografizácia – zmena ortografie: *jazz* → *džez*, *chauffeur* → *šofér*.

Transmorfemizácia – zmena morfématickej štruktúry: *chauffeur* (koreňová + derivačná morféma) → slov. *šofér-ø* (koreňová + relačná morféma); tal. *sal-ad-o* (koreňová + derivačná + gramatická morféma) → slov. *šalát-ø* (koreňová + relačná morféma).

Transmorfologizácia – zmena gramatických kategórií: franc. *blamage* (mask.) → slov. *blamáž* (fem.).

Transderivácia – zmena slovotvornej štruktúry. Slová sa preberajú ako celok a v preberajúcom jazyku sa zvyčajne chápu ako slovotvorne nemotivované, aj keď vo východiskovom jazyku sú slovotvorne motivované. Napr. slovotvorne nemotivované slová *doktor*, *docent* v latinčine boli synonymá odvodené od slovesa *doceo* (učiť; *docentis* – pôvodne forma participia prítomného). Môže sa tiež stať, že slovotvorné vzťahy sa vyvinú celkom inak než vo východiskovom jazyku: slov. *túlať sa* – *tulák*, maď. *csavarog* – *csavargó* (do východoslovenských nárečí sa prevzalo *čavargovac* – *čavargoš*).

Transsémantizácia – zmena lexikálneho významu slova. Zvyčajne sa preberá len jeden význam, aj keď vo východiskovom jazyku je slovo viacvýznamové, napr. angl. *goal* (gól, cieľ, bránka) → slov. *gól* (gól). Ďalší sémantický vývin slova je záležitosťou preberajúceho jazyka.

Transkolokácia – zmena spájateľnosti slova (napr. väzba slovesa).

Transfrazologizácia – osobitným problémom je výskyt prevzatého slova vo frazéme, ktorá vo východiskovom jazyku nie je známa, pričom v preberajúcom jazyku sa dané slovo mimo frazémy nepoužíva. Zo spisovnej formy slovenčiny možno uviesť slovo *beťah*, ktoré sa v súčasnosti používa len vo frazémach *ký beťah*, *kýho beťaha* (Smiešková – Simová, 1981, s. 16); podobne subst. *forgo/forgov* len vo frazéme *mať pod forgom* „byť podnapitý“ (Slovník slovenského jazyka, I, s. 408). Z vlastnej skúsenosti poznám zo Šariša frazému *dostac vilagoš*

s významom „dostať bitku“. V maďarčine takáto frazéma nie je známa; jej motivácia historickou udalosťou (porážka maďarských vojsk r. 1849 pri Világoši) je evidentná. Tieto prípady dokazujú možnosť integrácie prevzatých lexikálnych jednotiek aj do frazeológie preberajúceho útvaru a takmer úplného osamostatnenia od systémových vzťahov vo východiskovom jazyku.

Všetky uvedené procesy sa môžu uskutočňovať v nerovnakej rýchlosti a v rozličnej sile. Aj pri jasných adaptačných znakoch možno nájsť isté signály prevzatosti toho-ktorého slova, napr. hlásky é, ó v koreňoch slov, hiáty a pod. (*terén, chlór, geometria*). Slová, v ktorých existujú tieto signály, sú teda akceptačne motivované. Pravda, v mnohých slovách sa akceptačná motivácia synchronne nepociťuje (napr. *škola, skriňa* – pôvodne latinizmy).

3.2 Abreviačná motivácia

Abreviačná motivácia^a sa týka skratiek. Za skratky, abreviatury, resp. skratkové slová považujeme zvukovo-grafické jednotky, ktoré fungujú ako slovo, resp. ako pomenovanie, napr. *NR SR* (Národná rada Slovenskej republiky), *ÚP* (Úrad práce), *KSJL FF PU* (Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity).

Niektorí jazykovedci pokladali problematiku skracovania za parazitnú oblasť jazyka. Zaznievajú aj tvrdenia, že abreviácia je neadekvátny výhonok posledných desaťročí ako výsledok nesprávne chápanej snahy o ekonomizáciu jazykového prejavu (predovšetkým v písomnej forme). Treba však pripomenúť, že skratky sú výsledkom úsilia o úsporné, ekonomické zachytenie lexém alebo častí jazykového prejavu; toto úsilie je pritom súčasťou jazykovej komunikácie od najstarších čias. Prvým dokladom skracovania je piktografické písmo. Piktogram totiž v sebe obsahuje celú, neraz rozsiahlu výpoveď, napr. Fajčiť zakázané! ☹ Skracovanie vo vlastnom jazykovom zmysle sa však objavilo až po vynájdení hláskového písma. Pri ideografickom písme sa toto úsilie nemohlo prejaviť, ale hláskové písmo má svoju priestorovú linearitu, ktorá istým spôsobom korešponduje s časovou linearitou. Priestorová linearita písma je však časovo náročnejšia než časová linearita hovorenej reči, a tak v jazykoch, v ktorých sa zachovali písomné pamiatky, možno nájsť aj príklady skracovania (napr. *SPQR* – Senatus Populusque Romanus, *INRI* – Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum). V písomných pamiatkach zo stredoveku sú doklady na presne vypracované zoznamy skratiek, ktoré sa používali v ručne prepisovaných kódexoch. Napriek dlhšej tradícii sa lingvisti zaujímal o problematiku skratiek skôr okrajovo.

---

^a Z lat. brevis (krátky), abreviácia (skracovanie), abreviatura (skratka).

Je potrebné odlišiť skratky (štruktúrny pojem) a značky (funkčný pojem). Značky presahujú hranice prirodzeného jazyka: porov. štyri druhy značiek: *grafematické*: km, Ω; *ideografické*: číslice; *piktografické* (pripomínajú obrázky): Ø; *kombinované*: m³. Skratky sú funkčne špecializované súčasti lexikálneho systému, fungujú ako pendanty viac-slovných i jednoslovných pomenovaní. Skratky reprezentujú osobitné typy lexém, sú plnohodnotnou súčasťou daného jazyka, aj keď sa vyznačujú špecifikami v oblasti skloňovania (častá nesklonnosť) či slovo-tvorby (kompenzácia nesklonnosti pomocou flektivizačných formantov). Na druhej strane v porovnaní s neskratkami pozorujeme viaceré analogické procesy, napr. v oblasti sémantiky či jazykových kontaktov; aj pri skratkách možno zistiť sémantické posuny či oslabenie akceptačnej motivácie (napr. vtedy, keď sa preberie len skratka bez motivujúceho pomenovania – *NATO*, *AIDS*).⁴⁸

Skracuje sa zvyčajne tak, aby istá súčasť jazykového prejavu bola zachytená čo najmenším množstvom relevantných prvkov, ale zároveň aby sa nestratila zrozumiteľnosť, komunikačná efektívnosť abreviátúr. V porovnaní so slovo-tvorne motivovanými slovami skratky neobsahujú prvky morfematicko-sémantického poukazu na motivujúce pomenovanie. Poznanie sémantiky abreviatúry je podmienené poznaním sémantiky východiskového pomenovania. Môže sa stať, že pôvodné „plné“ pomenovanie sa prestane používať a jeho funkciu začne plniť skratkové slovo, napr. *kino* ← *kinematograf*. V tejto súvislosti sa ako aktuálna uka-zuje otázka oslabenia až straty abreviačnej motivácie (abreviačná demotivácia).

Vlastné skratky presahujú číro grafické zachytenie jednotiek, majú svoju fónickú stránku a v rozličnej miere sa adaptujú do jazykového systému. Dôkazom začleňovania skratiek do jazykového systému je fakt, že skratky sa môžu stať slovo-tvornými motivantmi a fungovať ako východiská motivačných radov: *NATO* → *natovský*. Podobne od skratiek názvov politických strán sú odvodené podstatné mená (pomenovania osôb podľa príslušnosti): *KDH* → *KDH-ák*, *kádehák*, *SDE* → *SDE-ka* → *SDE-kár*.

Väčšina skratiek má obmedzenú životnosť, pričom inventár skratiek a skratkových slov bezprostredne odráža spoločenské premeny. Je preto logické, že sa pociťuje potreba lexikograficky spracovať tento osobitný druh lexém, a to najmä v najrozšírenejších jazykoch (napr. v angličtine, vo francúzštine).⁴⁹

Typológia skratiek

I. Graficko-fónické skratky

(1) **Iniciálové skratky.** Ide o grafické zoskupenia prvých písmen viac-slovného pomenovania; zvukovo sa nereprodukurujú ako príslušné fonémy, ale ako názvy jednotlivých písmen. Často sú to také zoskupenia foném, ktoré v neskratkových slovách absentujú, napr. *OSN* [ó-es-en], *VPN* [vé-pé-en]. Existuje však akýsi „vyšší“ a „nižší“ štýl výslovnosti iniciálových skratiek: napr. *SDE* [es-dé-el'] alebo [s_χ-d_χ-l'_χ]. Tieto komplexy sa v jazykovom prejave správa-

jú ako nesklonné substantíva, ale sekundárne, prostredníctvom flektivizačných formantov ich v hovorenej komunikácii možno ohýbať: *VSŽ-ka* [véeszetka], *SDE-ka* [esdéel'ka].

(2) Skratkové slová:

(a) iniciálové: sú na hranici medzi lexikálnymi a nelexikálnymi skratkami; majú slabičnú podobu, sled grafém je možné transformovať na sled foném, napr. *SEUK*, *ÚEUV*;

(b) vlastné: graficko-fónické komplexy, ktoré sa tvoria zo začiatočných častí východiskového viacslovného pomenovania: *Poštová filatelistická služba* → *POFIS*, *Nakladateľstvo dopravy a spojov* → *NADAS*.

(3) Skrátené slová: *limo* ← *limonáda*, *nealko* ← *nealkoholický*, *trafo* ← *transformátor*.

(4) Derivačno-skratkové slová: *AGROSTAV*.

(5) Derivačno-skrátené slová: *profák* ← *profesor*, *matika* ← *matematika*.

V skupine 3 – 5 je tvorenie skratiek spojené so slovotvornými procesmi.

II. Grafické skratky

Grafické skratky nefungujú ako lexikálne jednotky, sú to len grafické komplexy.

(1) iniciálové: *s.* (strana), *p.* (pán);

(2) rámcové: *dr.* (doktor);

(3) lineárne: *doc. prof.*, *gen.*;

(4) skeletové: *mjr.*, *mgr.*, *plk.*;

(5) kombinované: *ppor.*, *PhDr.*, *genplk.*

4 DODATKY (Z FRAGMENTOV)

4.1 Dynamika lexikálnej motivácie

Lexikálna zásoba je v ustavičnom pohybe, ktorý je mnohorozmerný – týka sa jednotlivých lexém, paradigmatických skupín, slovotvorných typov, kategórií, slovotvorných hniezd, príslušnosti k štýlovým vrstvám, prevzatých jednotiek, združených pomenovaní, frazeológie aj vlastných mien. To isté platí aj pre lexikálnu motiváciu. Ak je lexikálna jednotka nejakým motivovaná, neznamená to, že príslušná motivácia je nemenná. Základnými fázami fungovania každého typu motivácie je totiž vznik, zotrvanie, premena, zoslabovanie a zánik. Preto pracujeme s termínmi synchrónna, historická a genetická motivácia. Tieto stupne fungovania istého typu motivácie možno zistiť pri všetkých lexémach.

Paradigmatická motivácia

Paradigmatická motivácia je jediným motivačným typom, ktorý nemôže úplne zaniknúť, ale môže sa kvalitatívne meniť.

S významovými zmenami sa slovo môže dostať z jednej paradigmy do inej paradigmy. Napr. slovo *škola* bežne poznáme vo význame „výchovno-vzdelávacia inštitúcia“. Tento význam existuje niekoľko storočí.^a Podobne by sme mohli interpretovať sémantickú náplň v základnom význame slova *škola* v iných jazykoch (angl. *school*, franc. *école*, nem. *Schule*, špan. *escuela*, maď. *iskola*, vo všetkých slovanských jazykoch atď.). V tomto význame lexéma *škola* vstupuje do paradigmatického vzťahu s lexémami *meštianka*, *gymnázium*, *technika*, *vyšoká škola* a pod. Existuje však aj význam doložený napríklad kontextom *Juraj Furdík vyšiel zo školy Miloša Dokulila* (tzn. osvojil si ním vypracovanú metodológiu). Tento význam „učebná metóda“ už nie je súčasťou paradigmy *škola* „vzdelávacia inštitúcia“, ale vstupuje do paradigmatického vzťahu napr. so synonymami *metóda*, *skupina* (osvojil si metódu Dokulila, v tenisovej skupine Boletieriho a pod.). To znamená, že v sekundárnych významoch sa lexéma môže dostať do iných lexikálnych paradigiem než v primárnom význame. Tento proces možno nazvať termínom **transparadigmatizácia**.

Fónická motivácia

Pri onomatopojach zdanlivo nie je nijaká zmena. Ak napodobníme psí zvuk *haf-haf-haf*, takto alebo aspoň podobne napodobňovali zvuk psa všetky generá-

^a Porov. napr. latinské príslovie *Non scholae sed vitae discimus*.

cie používateľov slovenčiny. A predsa aj pri zvukomalebných slovách možno registrovať pohyb, a to najmä v prípadoch, keď je slovo utvorené na základe zvukovej motivácie a po dlhšom používaní sa zvuková motivácia prestáva uvedomovať. Oslabiť a stratiť sa teda môže aj fónická motivácia. Pri odpovedi na otázku „Prečo sa pes volá pes? konštatujeme, že toto pomenovanie do nijakej motivácie okrem paradigmatickej synchrónne nemožno zaradiť. J. M. Kořínek v knihe *Studie z oblasti onomatopoeje* (1934, s. 22) však tvrdí, že slovo *pes* je pôvodom onomatopoja, vychádzajúca z interjekcie *ps* vyjadrujúcej vábenie.⁵⁰ V súčasnosti bežný používateľ jazyka si genetickú zvukovú motiváciu slova *pes* vôbec neuvedomuje.

Morfologická motivácia

Ako problematická sa ukazuje strata morfolologickej motivácie. Tento jav možno demonštrovať na slovotvornom type *prepitné*, *vstupné*, *odškodné*, ktorého východiskom mohla byť substantivizácia adjektív (typy *hlavný*, *nočná*, *študijné*). Pravda, na rozdiel od týchto lexém, ktoré pôvodne fungovali ako adjektíva a v tejto slovnodruhovej funkcii sa používajú aj v súčasnosti, lexémy typu *prepitné* nikdy nefungovali ako prídavné mená, hoci majú formu prídavného mena: *prepitné* – *prepitného*. Typ *vstupné* by som zaradil ako osobitný skloňovací vzor medzi podstatné mená, pretože má pevný stredný rod, k tomuto podstatnému menu možno priradiť určujúce prídavné meno vo funkcii prívlastku (*tomu čašníkov* *dáva vysoké prepitné*).

Sémantická motivácia

Strata sémantickej motivácie vedie k homonymii (*hranica*, *žeriav*); porov. 1.2.2. Podstatné meno *žeriav* má základný význam „veľký vták podobný bocianovi“ (KSSJ). Pravdepodobne na základe vonkajšej podobnosti bol rovnakým zvukovým radom nazvaný aj stavebný *žeriav* (sémantizácia v KSSJ: „stroj na dvíhanie a prenášanie ťažkých bremien“). Dnes sú to dve slová (homonymá) a nie dva významy jedného slova, lebo tieto dva významy späté rovnakým zvukovým radom medzi sebou už nemajú nijaký spoločný sémantický príznak. Môžeme teda povedať, že rozštiepenie viacvýznamovosti, sémantická demotivácia (strata pôvodne spoločných sémantických príznakov medzi dvoma alebo viacerými významami polysémického slova) vedie k homonymii.

Slovotvorná motivácia

Pregnantný prípad straty slovotvornej motivácie predstavujú pomenovania názvov dní v týždni. *Pondelok* je „po nedeli“, prvotnú motiváciu ešte vidieť, no z hľadiska formy by malo byť „ponedelok“, takže formálna stránka slovotvornej motivácie sa istým spôsobom zoslabuje (porov. rus. понедельник). Pomeno-

vanie *utorok* v slovenčine nemá motivant, teda je nemotivované.^a Pri slove *streda* motiváciu pociťujeme („v strede týždňa“), pri *štvrtku* a *piatku* tiež (štvrtý, resp. piaty deň v týždni),^b lexéma *sobota* je nemotivovaná (z hebr. šabbāth), nedeľa – v slovenčine nemotivované (ale porov. čes. „v nedeli se nedělá“).

V jazyku sa vyskytuje aj opačná možnosť, teda vznik motivácie z nemotivovaného slova. Ide o remotiváciu pôvodne slovotvorne nemotivovaného slova, napr. *chryzantéma* → *križantína* (kvet, ktorý sa dáva na križ, ku križu) (Matejčík, 1975). Tento proces sa tradične nazýva ľudová etymológia, nie je to však správny názov, hoci niektorí jazykovedci ho prijímajú (porov. napr. Cienkowski, 1972).

Expresívna motivácia

Príkladom na zmenu expresívnej motivácie je slovo *huncút*, ktoré bolo ako kompozitum v 15. či 16. storočí prevzaté z nemčiny (*Hundsfuss* „psia noha“). Išlo o hlboko urážlivý názov: koho nazvali huncútom, ten bol exkomunikovaný z dobrej spoločnosti. Postupne sa táto veľmi silná, záporná expresívna motivácia oslabovala a dnes huncútom nazveme živé, pohyblivé, ale pritom veľmi milé dieťa⁵¹ a vyjadríme tým kladný vzťah, napr. *Jáj, tí moji huncúti, kadečo povysťrajajú, ale sú zlatí*.

4.2 Status nadstavbových typov lexikálnej motivácie

Je pozoruhodné, že nadstavbové motivácie sa strácajú alebo menia najskôr. V zborníku *Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkách* sa hovorí o funkčných kvalifikátoroch, ktoré charakterizujú lexiku práve z pohľadu nadstavbových typov motivácie. Z tohto pohľadu sa ako progresívna tendencia v lexikografickom spracovaní ukazuje redukcia funkčných kvalifikátorov, ktoré odrážajú najpremenlivejšie a často aj subjektívne aspekty lexikálnych jednotiek. Preto úplne súhlasím s názorom J. Bosáka: „V komunikácii nových lexikálnych jednotiek (neologizmov) pribúda, kvalifikátorov by malo v nových výkladových slovníkoch cielene ubúdať. Kvalifikátor by mal na jednej strane objektívne a komplexne odrážať nielen stav, ale aj pohyb v jazykových podsystemoch (pravopis, vý-

^a V ruštine je osobitná číslovka *второй* – druhý (*второй день* = *вторник*). Analogická synchronná motivovanosť v slovenčine by sa prejavila lexémou „druhok“.

^b V jednej rozprávke Boženy Němcovej Hlúpy Jano vraví: „Kedy ja mám prísť k vám? Dnes je štvrtok, zajtra piatok, tak v šiestok k vám prídem.“ Ten Hlúpy Jano nebol až taký hlúpy, uplatnil totiž dokonalú slovotvornú analógiu. Problém je len v tom, že šiesty deň v týždni nebol pomenovaný podľa slovotvorného typu **Z_{num}** + **-ok**, ale pomocou prevzatej lexémy.

slovnosť, morfológickú paradigmatickosť atď.), no na druhej strane je v ňom veľa subjektívneho (jazyková kompetencia autora slovníka). Problém je teda v tom, ako čo najviac zobjektivizovať tieto hodnotiace postoje.“ (Bosák, 2000, s. 75).

Z tohto dôvodu sú nadstavbové motivácie dosť všeobecné. Pravda, bolo treba vymyslieť typy na istom stupni abstrakcie, pretože ak pre každý takýto prípad vymyslíme osobitnú motiváciu, tak celý problém motivácie prestáva mať vedec-kú hodnotu. Najťažším problémom je vymedziť a definovať nadstavbové typy motivácie, hoci som presvedčený, že ich vymedziť treba. Niektorí bádatelia by mohli namietat', že táto problematika je vágna, že ide o záležitosť kontextu či individuálneho štýlu a nemožno to porovnávať napr. so slovtvornou motiváciou. V takomto prípade sa však celá rozsiahla oblasť lexiky dostáva mimo celostného pohľadu. Našou snahou však je **lexiku uchopiť v jej celosti** a domnievame sa, že termín motivácia je vhodným prostriedkom na dosiahnutie tohto cieľa.

4.3 Členenie lexikológie podľa jednotlivých typov lexikálnej motivácie

Ak vychádzame z pojmu lexikálnej motivácie, tak každý typ lexikálnej motivácie môže byť predmetom lexikologickej poddisciplíny. Niektoré disciplíny existujú, iné sa môžu potenciálne rozvinúť.

Paradigmatickú, sémantickú a sčasti zvukovú motiváciu študuje disciplína, ktorá má základy v lexikológii – sémantika (tento termín si privlastňujú viaceré disciplíny). Vo všeobecnosti sa sémantika zaoberá štúdiom významu, pričom význam nie je len problémom jazyka (existuje sémantika hudby, tanca, výtvarného umenia, spoločenských konvencií atď. – všetky tieto prístupy však vyrástli z lingvistickej sémantiky). Lingvistická sémantika študuje významovú stránku všetkých bilaterálnych jazykových jednotiek (napr. sémantická morfológia skúma význam gramatických kategórií; sémantická syntax spôsob, akým sa mimojazyková situácia zakóduje do podoby vety a textu). Centrum však tvorí **lexikálna sémantika (semaziológia)**.^a

Lexikálna sémantika je najuniverzálnejšia lexikálna subdisciplína. Jej hlavnými výskumnými poľami sú:

- a) lexikálny význam ako komplex sémantických príznakov;^b

---

^a Tento termín prvýkrát použil nemecký klasický filológ Karl Reisig v roku 1825. Prvá knižná monografia o sémantike s názvom *Essai de Sémantique* vyšla vo Francúzsku v roku 1897, jej autorom je Michel Bréal.

^b Pravda, v súčasnej lexikálnej sémantike sa vyprofilovalo niekoľko smerov, ktoré k problematike lexikálneho významu pristupujú rozličným spôsobom (napr. odrazová

- b) vnútorná významová štruktúra lexém (monosémia, polysémia);
- c) dynamika lexikálneho významu (významové zmeny),
- d) vzťah významu a výrazu lexikálnych jednotiek;
- e) významové vzťahy medzi lexikálnymi jednotkami (synonymia, antonymia, hyponymia, hyperonymia; homonymia, paronymia);
- f) vzťah lexikálneho významu k iným typom významu (k slootovornému, gramatickému, syntaktickému);

Lexikálny význam synergicky interaguje so všetkými parametrami a vlastnosťami jazykových jednotiek na rôznych rovinách.

Slootovorná motivácia je predmetom výskumu **derivatológie a morfonológie** (využívanie fonologických prostriedkov (napr. alternácií) v slootovornom systéme: *ruka* → *rúčka*). Lexikálna morfonológia je bezprostredne spätá aj s fónickou motiváciou.

Syntaktická motivácia nie je príliš rozpracovaná. Komplex otázok súvisiacich s problematikou viacslovných pomenovaní v súčasnosti skúma – spolu so štúdiom frazeologickej motivácie – **frazeológia**. Potenciálne by sa však mohla etablovať disciplína s názvom **syntaktická lexikológia**.

Onymická motivácia je predmetom výskumu **onomastiky**, náuky o vlastných menách, ktoré fungujú ako individualizačný a identifikačný prostriedok v jazykovom systéme a v komunikácii.

Expresívnu, stratifikačnou a sociolektickou motiváciou sa zaoberá **štylistika** (štylistické využitie lexikálnych jednotiek). V snahe o zvýraznenie vzájomnej prepojenosti lexikálnej a štýlovej úrovne by bolo možné hovoriť o **lexikoštylistike**.

Terminologickú motiváciu skúma **terminológia**, náuka o odborných termínoch.

Temporálnu motiváciu v diachronickom aspekte skúmajú dve etablované disciplíny – etymológia a historická lexikológia.

Etymológia je náuka o pôvode lexikálnych jednotiek (vedeckú podobu nadobudla až v druhej polovici 19. storočia v mladogramatických dielach). Jej cieľom je, podľa F. Mika, preniknúť do archeológie ľudského myslenia.

Vývojom lexikálnych jednotiek, sémantických a lexikálnych polí, ako aj vývojom tvorenia slov sa zaoberá **historická lexikológia**, ktorá pracuje s prístupným, písomne doloženým lexikálnym materiálom (porov. napr. Blanár, 1961, 1984).

Tvorenie a fungovanie neologizmov skúma **neológia**. Vznikla vo Francúzsku v 60. a 70. rokoch 20. storočia (autorom termínu je Louis Guilbert).⁵²

Individualizačná motivácia sa týka oblasti príležitostných slov a okazionalizmov (bolo by možné uvažovať o disciplíne s názvom **okazionalistika**). Táto

---

sémantika, kognitívna sémantika, generatívna sémantika, prototypová sémantika, stereotypová sémantika, kontextová sémantika).

problematika sa skúma asi 40 rokov; prvú prácu na túto tému napísal Armén E. Chanpira (1966). Na Slovensku sa okazionalizmom venujú najmä K. Buzá-ssyová a Ľ. Liptáková.

Analýza lexikálneho preberania, teda akceptačnej motivácie, je pomerne málo rozpracovaná. Tieto otázky skúma **kontaktná lexikológia**.

Osobitná disciplína zaoberajúca sa problematikou abreviačnej motivácie neexistuje. Bolo by možné uvažovať o **abreviatológii**.

Okrem toho možno vo vzťahu k lexikológii vymedziť napr. tieto disciplíny:

Lexikografia – náuka o vedeckom zostavovaní slovníkov a ich typológií.

Kvantitatívna lexikológia – skúma lexiku z kvantitatívneho hľadiska, zisťuje rozličné kvantitatívne a štatistické proporcie, v akých sa lexikálna zásoba prejavuje.

Súhrnne naznačíme vzťah medzi typom motivácie a lexikologickou disciplínou, ktorá príslušný motivačný typ skúma:

typ motivácie	vedná disciplína
paradigmatická	lexikálna sémantika
sémantická	
fónická	lexikálna morfonológia
slovotvorná	derivatológia, morfonológia
syntaktická	frazéológia
frazéologická	
onymická	onomastika
expresívna	lexikoštylistika
stratifikačná	
sociolektická	
terminologická	terminológia
teritoriálna	dialektológia
temporálna	neológia
individualizačná	okazionalistika
akceptačná	kontaktná lexikológia
abreviačná	abreviatológia

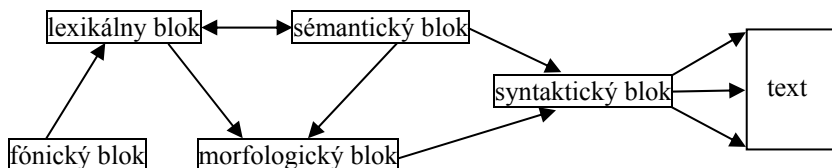
POZNÁMKY EDITORA

¹ Zostavené zo zdrojov: Furdík [D; 1998/1999; 2000, 2005].

² Toto konštatovanie však nie je úplne presné. Termín *slovná zásoba* sa v odbornej slovakistike používa bežne (porov. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980; Horecký a kol., 1989; Dolník, 1990 a mnohé iné). Naostatok, ani sám J. Furdík vo svojich prednáškach nepoužíva termín lexikálna zásoba dôsledne.

³ V Krátkom slovníku slovenského jazyka je význam frazémy *strelit' capa* explikovaný ako „povedať, urobiť hlúposť, blamovať sa“.

⁴ V poslednom čase J. Furdík začal systematicky namiesto termínu jazyková rovina používať termín jazykový blok. Dôvody tejto terminologicko-pojmovej inovácie možno parafrázovane zhrnúť takto: Tradične sa hovorí o jazykových rovinách. Rovinné chápanie sa však javí ako čosi statické, inertné a do istej miery pod vplyvom počítačového vnímania sveta sa pretvára na blokové chápanie. Termínom blok sa adekvátnejšie vystihuje fakt vzájomnej interakcie jednotlivých čiastkových systémov. Zároveň možno podotknúť, že blok implikuje čosi viacrozmerne, viacdimenzionálne, zatiaľ čo rovina čosi dvojrozmerné. Porov. schému:

⁵ [JF] Ich celkový počet môžeme len odhadnúť. Keby sme zobrali slovenčinu v celej vývinovej perspektíve od najstarších čias po súčasnosť a vo všetkých varietách, možno by sme došli až k číslu jeden milión. Pravda, toto obrovské množstvo človek nie je schopný zvládnuť. Jednotlivec je schopný zvládnuť tak okolo 3 000 slov, ktoré aktívne používa. Ide o dospelého, priemerne vzdelaného, v rôznych oblastiach života informovaného jednotlivca. Hovorí sa o individuálnej slovnej zásobe. My toho asi máme viac. Predsa len už to naše vzdelanie je troška nadpriemerné. Absorbovali sme množstvo odborných termínov z rôznych vedných disciplín. Vysoko tvoriví jednotlivci, vynikajúci básnici, spisovatelia majú oveľa širšiu lexikálnu zásobu. V rigoróznjej práci Jána Gbúra o slovníku P. O. Hviezdoslava je informácia o 12 000 rôznych, Hviezdoslavom aktívne používaných lexikálnych jednotkách [ide o excerpciu z diel Ežo Vlkolinský a Dve návštevy]. Hovorí sa o Shakespearovi, vraj jeho individuálna slovná zásoba obsahovala 45 000 lexikálnych jednotiek. Číže je to obrovské množstvo.

Na druhej strane jestvujú ľudia, ktorí pre narušenie istých častí mozgových hemisfér nemôžu zvládnuť základnú individuálnu slovnú zásobu. To je zase veľmi zaujímavý predmet interdisciplinárneho jazykovedného, psychologického i neurologického výskumu (neurolingvistika, psycholingvistika).

⁶ Antropomorfné videnie lexiky J. Furdík na prednáškach predstavil aj takýmito slovami: „Lexikálna zásoba je stavaná na tzv. antropomorfnom princípe. Tak ako každý človek nie je len istým počtom kíľ, mäsa, kostí, krvi, miazgy atď., ale je aj súčasťou najrozličnejších vzťahov. Nech si každý z vás pomyslí, čím všetkým on sám je. K. Čapek to sformuloval takto: *Každý človek se skládá z jedné skutečnosti a z celého vesmíru možností. A každá z těchto možností v různých okamžicích života může převzít prapor a vést ty ostatní.* – Každý z nás je takýto. A každá lexikálna jednotka je takáto.“

⁷ Porov. napr. heslo *frazeologická parametrizácia* (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 37; Ďurčo, 1991, tam aj ďalšia literatúra).

⁸ Na lexikálnej parametrizácii boli založené aj rozbor y jazykového materiálu na Furdíkových seminároch z lexikológie. Súhrn parametrov, ktoré možno určovať pri lexikálnych jednotkách, mal J. Furdík vypracovaný na plagáte, slúžiacom ako pomôcka na prvých vyučovacích hodinách lexikológie. Na plagáte boli prehľadným spôsobom zaznamenané tieto paradigmatické, syntagmatické a pragmatické lexikálne parametre:

ROZOBERANÁ LEXÉMA:

- zvuková stránka;
- morfematická štruktúra;
- gramatické vlastnosti;
- slovotvorné vlastnosti;
- sémantická štruktúra (semémy a sémy);
- vzťahy polylexie (synonymia, antonymia, konverzívnosť, hyperonymia a hyponymia, súradné slová);
- frekvencia;
- spájateľnosť;
- výskyt vo viacslovných pomenovaniach.

⁹ Najnovšie J. Dolník (2003, s. 120) sumarizuje tri argumenty, ktoré sa zvyčajne uvádzajú v prospech arbitrárnosti jazykového znaku (deskriptívna, historická a komparatívna argumentácia).

¹⁰ Ide o definíciu per negationem. Porov. aj ďalšiu formuláciu J. Dolníka (1999, s. 25):

... Výrazová stránka jazykového znaku ... je takpovediac záporne motivovaná sústavou znakov daného jazyka. O zápornej motivácii sa hovorí preto, lebo ostatné znaky neovplyvňujú výrazovú štruktúru daného jazyka pozitívne (v zmysle „tomuto znaku je v tejto sústave predurčená taká a taká výrazová stavba“), teda

pripúšťajú rozličné možnosti (napr. v slovenčine „ryba“ by sa nemusela volať *r-y-b-a*), avšak s tým obmedzením, že daný znak sa má výrazovo odlišovať od iných znakov.

¹¹ Bolo by možné uvažovať o intralexematickej arbitrárnosti v tom zmysle, že arbitrárnosť sa vzťahuje len na izolovanú lexému bez vzťahov k iným lexémam, a o interlexematickej motivovanosti, ktorá sa vzťahuje na odlišnosť vzhľadom na iné lexémy a vzťahy danej jednotky k iným lexikálnym jednotkám. Porov. aj Dolník (2003, s. 122).

¹² Pôvodná verzia:

„Okrem toho existujú nadstavbové typy motivácie, ktoré sa členia na *pragmatické*: do týchto pragmatických zahrňam *expresívnu*; ďalší problém, či tu nerozbiť na dvojce, tu v tej podobe, v akej to vyšlo v zborníku z katovickkej slovotvornej konferencie, dávam to do jedného zloženého typu: *sociálno-stratifikačná* (ukazuje sa mi, že by bolo lepšie hovoriť osobitne o *stratifikačnej*, týkajúcej sa štýlových vrstiev jazyka, a *sociolektickej*, týkajúcej sa sociálneho rozvrstvenia slovnnej zásoby). Potom *teritoriálna*, *temporálna* (historizmy, archaizmy, neologizmy); *individualizačná*, tam by som zaradil celú oblasť jednak tzv. okazionalizmov (teda príležitostne utvorených slov), ale aj tých lexém, ktoré Mistrík označuje za egologizmy – ide o lexémy, ktoré používa len a len dané hovoriace individuum. Môže si ich sám utvoriť alebo využíva ich z inej oblasti, ale sú to v podstate v jeho idiolekte len také výplnkové slová. To by boli tie pragmatické typy.“

Na inom mieste prednášateľ sumarizuje takto:

„Takže toto je môj nový pokus, a tým vlastne som tu urobil tri vrstvy: základné, nadstavbové a kontaktové. 1. základné, pričom 1.1 by bola elementárna – paradigmatická; tie ostatné sú špecializované (1.2), a konkrétne typy (fónická – 1.2.1, morfológická – 1.2.2 atď.). Došli by sme až po onymickú, lebo stále tvrdím, že sústava vlastných mien tam patrí. Má svoje špecifiká, ale je to súčasť slovnej zásoby ako celku. Potom je tam tá druhá časť, ktorej som dal spoločný názov pragmatická, to bola 2., a teraz tie... 2.1 expresívna, 2.2 stratifikačná atď. Potom by bolo trojka – kontaktovej, z toho cudzie slová, to by bola akceptačná (3.1) a abreviačná (3.2). Tým by som si myslel, že aj tá klasifikácia je istým spôsobom hotová.“

¹³ Táto pasáž pochádza z nahrávok z prednášok. Na výberových seminároch J. Furdík problematiku paronymie explikoval trochu inak:

„Ďalšou nedopovedanou otázkou je, či môžeme hovoriť o paradigmatickosti na úrovni výrazu, konkrétne ide o paronymá. Paronymický rad *rok, rak, ryk* tvorí paradigmu len na úrovni výrazu – dané slová majú spoločné fónické prvky, významovo však patria do vzdialených sémantických okruhov. Z toho by predsa len vyplývalo, že paronymiu do paradigmatickej motivácie nezahrniem. Ale kam potom? Paronymia existuje. Je síce dosť ťažké ju vymedziť, pretože problém for-

málnej podobnosti je niečo podobné ako v matematike nerovnice: $x > 5$ môže znamenať $x = 6$, ale aj $x = 6$ miliárd. Tak je to aj s paronymami. Pojem paronymie možno obmedziť na rozdiel v jedinej fonéme.

Avšak je otázne, či nehovoríť skôr o rozdieli medzi lexikálnou a štylistickou paronymiou. Prípady typu *rozprávač* – *rozprávkar* (totožný prvok *rozpráv-*, odlišné slovotvorné prípony) by sme zaradili do štylistickej paronymie. Na druhej strane prípady typu *bok* – *buk* – *býk* by bolo možné zaradiť do lexikálnej paronymie. [O rôznych prístupoch k paronymii porov. napr. Dolník (2003, s. 105 – 110), Škvareninová (1999) a i.] Z uvedeného však vyplýva otázka, či paronymiu predsa len nechápať ako súčasť zvukovej motivácie (takéto chápanie však takisto predstavuje nóvum a rozširuje pôvodné úzke vymedzenie zvukovej motivácie; porov. kap. 1.2.1).“

¹⁴ Táto klasifikácia sa dotýka aj ďalšieho typu motivácie (slovotvornej motivácie), čím sa prejavuje úzka spätosť paradigmatickej motivácie s inými motivačnými typmi.

¹⁵ Sémantizácia v KSSJ: *úsad* „bolesti v krížoch“. Synonymický slovník slovenčiny uvádza synonymá *úsad* – nár. *húser*, odb. *lumbago*.

¹⁶ Sémantizácia v KSSJ: *umelec* „autor alebo interpret umeleckého diela“.

¹⁷ Klasifikácia by sa podobným spôsobom mohla rozrastať aj v ďalších subdoménach *hudobník*, *divadelník*, *výtvarník*. J. Furdík v jednom fragmentárnom náčrte, ktorý sme našli v pozostalosti, heslovite načrtol aj klasifikáciu v rámci subdomény *hudobník*, do ktorej zahrnul tieto lexémy: *skladateľ*, *interpret*, *spevák* (*speváčka*) – *operný* (*tenor*, *bas* ap.), *muzikálový*, *popový*, *inštrumentalista*, *sólista*, *člen skupiny*, *zborista*.

¹⁸ Podobnú analýzu J. Furdík ponúka vo svojej štúdii „*Zákonitosť jednotlivého*“ v *slovanskej lexike* (1995; znovu publikované 2005, citované zo s. 354 – 355):

„Napri. pri analýze lexikálnej skupiny vymedzenej archisérou „umelecky tvoriaca osoba“ (*spisovateľ*, *básnik*, *dramatik*, *hudobník*, *herec*, *výtvarník*, *tanečník*, *filmár* a i.) možno pri každom člene zistiť osobitné vlastnosti a vzťahy sémantické (kombinácie synonymie, hyperonymie a kohyponymie), slovotvorné i konotačné, ktoré v konečnom dôsledku každú z uvedených jednotiek individualizujú. Substantívum *spisovateľ* je so substantívami *prozaik* a *básnik* vo vzťahu sčasti hyperonymickým (porov. stretli sa spisovatelia, a to prozaici a básnici), sčasti synonymickým (KSSJ: *spisovateľ* „človek, ktorý píše literárne diela (väčšinou prozaické)“: tým sa dostáva do synonymického vzťahu so substantívom *prozaik*), sčasti pragmaticko-antonymickým (*spisovateľ* i *prozaik* vz. *básnik*). Substantíva tejto skupiny sú napospol slovotvorne motivované, patria však do rozličných slovotvorných typov, vymedzených odlišnými slovotvornými formantmi a ich variantmi (*-ník/-nik*, *-ár/-iar*, *-teľ*, *-ec*, *-ista* a i.) aj odlišnou slovodruhovou príslušnosťou motivantov (*desubstantíva soch-ár*, *film-ár* oproti dever-

batívu *mal-iar*). V substantíve *spisovateľ* sa odlišil lexikálny význam od slovo-
tvorného, ten sa v sémantickej štruktúre slova prakticky neuplatňuje, tým sa
slovo-
tvorná motivovanosť slova v rámci slovo-
tvorného typu $Z_v + -tel'$ „činiteľ
deja“ oslabila, udržiava sa však v rámci slovo-
tvorného hniezda (porov. vyššie
v definícii KSSJ). Detailnejšia lexikálno-sémantická, slovo-
tvorná a pragmatická,
slovom motivatologická analýza by nepochybne ukázala, že konfigurácia štruk-
túrnych parametrov vymedzuje lexikálnej jednotke špecifické postavenie v mikro-
systéme, a tým potvrdzuje jej osobitosť, jej idiolexémický, individuálny
charakter. Možno teda plne súhlasiť s Blanárovým tvrdením: „Pri takejto zložitej
štruktúrnej organizovanosti vstupuje každá lexikálna jednotka do viacnásobných
lexikálno-sémantických vzťahov a v čiastkovom systéme má svoje postavenie
(lexikálnu platnosť), ktoré je historicky menlivé...“ (Blanár, 1993, s. 22).“

¹⁹ Slovníková definícia lexémy *franchising*: obch. forma podnikania, odbyto-
vý systém právne samostatných podnikov, keď dobre zabehnutá firma (franchisor)
poskytuje odberateľovi svoje know-how, chránenú značku, výrobky, osvedčenú
technológiu, výhradné práva atď. (VSCS, s. 404).

²⁰ Nazdávame, že by sa mohlo uvažovať o rôznych stupňoch paradigmatickej
motivácie vzhľadom na príslušnosť istej jazykovej jednotky k centru či periférii
jazykového systému. Spomínaná lexéma *franchising* je úzko odborný termín,
patrí teda skôr do periférie než do centra jazykového systému, preto je aj jeho
paradigmatická motivácia z hľadiska bežného používateľa slabá. „Biele miesta“
paradigmatickej motivácie sa prejavujú o. i. aj tak, že nie všetci používatelia
jazyka si elementárnu motivovanosť uvedomujú rovnako. To by však nemuselo
znamenáť, že daná lexikálna jednotka túto motivovanosť nemá, ale to, že status
lexémy je determinovaný aj iným typom motivácie, v tomto prípade termi-
nologickou motiváciou. Sila paradigmatickej motivovanosti akoby „driemala“,
akoby bola latentne prítomná, pričom sa táto sila nemusí zväčšovať. Pri centri-
petálnych pohyboch sa zvyšuje aj stupeň paradigmatickej motivovanosti tej-
ktorej jazykovej jednotky, napr. vstupom do synonymických radov, jednoznač-
ným začlenením do istého sémantického poľa atď. Slová z centra slovnej zásoby
majú (z hľadiska bežného používateľa jazyka) vysoký stupeň paradigmatickej
motivovanosti (napr. základné pomenovania častí ľudského tela na rozdiel od
anatomických termínov), pretože ich neovplyvňuje nijaká iná motivácia.

²¹ Čím je jazyková jednotka bližšie pri centre jazykového systému, tým je
pravdepodobnejšie, že sa ostatné typy motivácie budú neutralizovať a na úkor
týchto motivácií sa bude posilňovať paradigmatická motivovanosť, ktorá je pri
dominancii iných typov motivácií v úzadi. V úzadi je preto, lebo hodnotu
(sémantickú, komunikačnú a i.) istého slova ovplyvňujú iné druhy motivácie.
Paradigmatická motivácia je však aj napriek jej domnelej slabosti stále prítomná.
Mohli by sme ju obrazne prirovnáť k sivej eminencii, ktorá z ústrania, „z lexi-
kálneho zákulisia“ riadi pohyby a vzťahy na lexikálnej scéne.

²² [JF] Viem si predstaviť absolútne nevzdelaného a hoci aj menej múdrego, vôbec nie v rozumových reakciách rýchleho človeka (naopak, keď človek nie je rýchly v rozumových reakciách, tak pôsobí rozvážne). Takže lexéma *rozvážny* je naozaj na okraji uvedenej onomaziologickej lexikálnej paradigmy. Tu prichádzame k možnosti ďalšej práce s názvom *Analýza onomaziologických lexikálnych paradigiem a stupňa paradigmatickej motivovanosti ich jednotlivých členov*.

²³ O príčinách narušania tejto zákonitosti (ide o fonologický protiklad difúznosti a nedifúznosti) v domácich slovách pozri Sabol, 1989, s. 159 – 160.

²⁴ [JF] Jazykovedci vidia zvukovú motiváciu len v tom, že slovo svojou vonkajšou formou napodobňuje nejaký mimojazykový zvuk. Ak by sa to chápalo len tak úzko, zvuková motivácia by bola iba čímsi okrajovým, pretože oblasť týchto jednotiek nemajúcich lexikálny význam tvorí takmer zanedbateľnú časť jazyka. Inou otázkou je, že na interjekčnom a onomatopoickom základe pravdepodobne vznikla ľudská reč [porov. napr. Černý, 1996, s. 32 – 33].

²⁵ [JF] Za súčasť zvukovej motivácie pokladám aj slová s expresívnou motiváciou, v ktorých expresivita je vyznačená použitím nie bežných foném a nie bežných kombinácií foném. Prípady reduplikácie typu *fafrnok*, a vôbec také prípady ako *chodiť čaptavo*. Napr. *čaptoš*, tam máme nakopené motivácie. Rozhodne teda to *čapt* je nezvyčajná kombinácia foném, nejde len o dve fonémy ako také, toto celé *čapt*, a, navyše, je tam samozrejme zvuková a expresívna motivácia, navyše je tam slovotvorná motivácia (špeciálna prípona *-oš*). To sa nedá jedno od druhého oddeliť, tam je to v jednom uzle. Zvukovú motiváciu teda chápem oveľa širšie, než sa to chápe doteraz len ako oblasť onomatopojí. Z oblasti onomatopojí sa hádam vychádza, ale neraz už tie onomatopoje vlastne neexistujú. Ja predpokladám, že sloveso *čaptať* („chodiť ako kačka“ [KSSJ: „nemotorne, ľarbavo chodiť, ísť, šmatlať, zakášať“]) vychádzalo pôvodne z nejakej onomatopoje (*ťap ťap ťap ťap*), ale dnes už takáto onomatopoja neexistuje. To znamená, že sa stratila pôvodná slovotvorná motivácia onomatopojou, kým napr. v prípade *kukuk* – *kukať* – *kukučka* je slovotvorná motivácia živá. Keďže niet takého citoslovca, ktoré by sa mohlo chápať ako motivant, slovo *čaptať* slovotvornú motiváciu stratilo, avšak získalo motiváciu zvukovú a samozrejme aj expresívnu. Vcelku sa naozaj dá povedať, že väčšina inherentných lexikálnych expresív je aj zvukovo motivovaná (druhá veľká skupina s adherentnou expresivitou je zase sémanticky motivovaná: napr. *somár*, *teľa* a pod.).

Napr. je otázka, či aj napr. také sloveso *váľať sa*, či v tom *váľ* tiež nevidno istú zvukovú motiváciu. Nie, *váľať sa*, to bolo pôvodne sekundárne imperfektum od slovesa *valiť sa*, ale dnes už nie, *valiť sa* je činnostné sloveso dynamické, *váľať sa* je statické sloveso. Tam tiež nie je živá slovotvorná motivácia. Nevieť, či si dojem zvukovej motivovanosti nepridávame subjektívne napr. prostredníctvom toho, že máme synonymickú dvojicu *ležať* – *váľať sa* (*knihy ti tam ležia po stole* – *knihy sa ti váľajú po stole*).

²⁶ [JF] Je to príslovie, čiže je tam aj frazeologická motivácia. *Prečo – preto* sú pôvodne opytovacie príslovkové (cirkumstantívne) zámená (čiže slová z nadstavbových slovných druhov), ale z nich sa stali až podstatné mená. To sú morfológicky motivované podstatné mená (každé „čo“ má svoje „čo“).

Podľa chápania Mluvnice češtiny 2 (1986) sa hovorí o štyroch základných slovných druhoch (substantíva, adjektíva, slovesá, cirkumstantíva) a dvoch nadstavbových slovných druhoch: číslovky, zámená. Nadstavbové sú preto, lebo ony vysluhujú, oni sú „sluhami“ základných typov. Existujú substantívne, adjektívne aj cirkumstantívne číslovky; existujú substantívne, adjektívne, dokonca pri číslovkách existujú aj slovesné číslovky (*zdvojiť, strojiť, strojnásobiť*, tak tam je to komplet) – číslovky teda úplne kopírujú štruktúru základných slovných druhov.

²⁷ Patria sem aj slová z neohybných slovných druhov – predovšetkým príslovky, ktoré sa príslovkami stali tzv. lexikalizáciou gramatického tvaru (*križ-om, rán-o, chvíl-u, po-poludn-í*). Tvar z paradigmy sa petrifikoval a nie je už súčasťou skloňovacej paradigmy substantíva, ale je samostatným slovom, napr. *bežať križom, prednášať poobede*. Vo vete *Prednášam poobede po dobrom obede* je rozdiel medzi predložkovým pádom podstatného mena (*po obede*) a príslovkou (*poobede*). V tomto prípade sa neudiala nijaká formálna zmena, len pôvodná predložka sa stala pevnejšou súčasťou celej gramatickej jednotky.

²⁸ V hlavnom texte uvádzame presný citát. J. Furdík na prednáške citoval spamäti takto: „Podľa našej mienky treba začleniť tvorenie slov do lexikológie ako jej veľmi príznačnú, ba ťažiskovú časť.“

²⁹ [JF] Na celom svete sme dvaja, ktorí tvrdia, že vidotvorba je slovotvorba. Jednou je mne neznáma lingvistka N. S. Avilova (1976) a druhým som ja. Avilova tvrdí, že pri tvorení tzv. vidových foriem (*písať – napísať*) nejde len o prostú zmenu vidu, ale pridružuje sa k tomu aj istá významová obmena (veľmi častá je zmena intencie). Na druhej strane všetci aspektológovia tvrdia, že treba rozlišovať tvorenie vidových foriem slovesa (tam ide o jednu lexému, napr. *písať – napísať*), kým prípady tvorenia tzv. spôsobu alebo priebehu slovesného deja (nem. Aktionsart), to je modifikačná slovotvorba: *písať – prepísať* („napísať inam“) – *vypísať* („napísať z niečoho“) – *odpísať* („napísať od“) – *zapísať* („písať do“).

Problém vidím v tom, že vidotvorné a akionsartové prostriedky sú tie isté. Predpona *na-* v slovese *napísať* je, povedzme, že čisto vidová, ale predpona *na-* v slovese *nazrieť* je akionsartová. Takže sú tu dve možné riešenia. (1) Sú to vidové modifikácie motivované morfológicky, je tu iná gramatická kategória a v podstate ide o jednu a tú istú lexému. (2) Druhé možné tvrdenie, ktoré vychádza z prístupu Avilovovej a mňa, je, že vidotvorba je slovotvorba, teda nejde o morfológickú motiváciu. Tu ponechávam otázku otvorenú.

³⁰ Zdrojový materiál: [2004], [1996].

³¹ Zdrojový materiál: [1994], [P].

³² J. Furdík začal túto problematiku rozvíjať na podnet jedného zo študentov. Pripomienka študenta znela: „Ak to potom správne chápem, tak všetky slová, ktoré majú onymickú motiváciu, nemajú paradigmatickú motiváciu, lebo žiadne vlastné meno nemôžeme zaradiť do nijakých vzťahov.“

³³ Samozrejme, v komunikácii občas v týchto prípadoch vznikajú problémy. Tieto mená však majú odlišný referenčný vzťah, čiže odlišnú informačno-encyklopedickú zložku (Blanár, 1996, s. 32), napr. adresu trvalého bydliska. V. Blanár hovorí o použití jedného mena na označenie rozličných objektov (s. 139). Ďalej napr. existuje osobitná toponymická a geografická antonymia (typ *Nízke Tatry – Vysoké Tatry*); o polysémických, homonymických, antonymických a synonymických vzťahoch v onymii píše V. Blanár vo svojej monografii na s. 137 n.; najnovšie aj Ľ. Sičáková (2002).

Domnievame sa, že aj vlastné mená majú paradigmatickú motiváciu, ktorá je prirodzeným spôsobom determinovaná onymickou motiváciou, blanárovsky povedané: onomastickým statusom vlastného mena. V týchto prípadoch je na najvyššom hierarchickom stupni onymická motivácia, ktorej sa paradigmatická motivácia prispôsobuje.

³⁴ Podobným spôsobom problematiku uchopuje J. Dolník (2003, s. 169 a n.), ktorý uvažuje o suprasémantike lexikálnych jednotiek.

³⁵ Podľa nášho názoru by sme tento typ konotácie mohli vysvetliť pomocou individualizačnej motivácie.

³⁶ [JF] Termín okazionálna motivácia nie je dobrý. O tom slávnom slove *odkabátovať*, čo ustavične citujem svoju ctenú paniu, nemôžeme hovoriť, že je okazionálne motivované. To ona sama utvorila dobré slovo, ktoré však nikde inde než u nej nepovieme. Ale je to slovo utvorené podľa existujúceho slovo-tvorného typu *od-* + *Z_s* + *-ovať* s významom „odstrániť to, čo sa pomenúva motívujúcim substantívom“ (podobne ako *odkôstkovať*, *odzátkovať* a pod.).

³⁷ [JF] Mojm koníckom je meteorológia, ba dokonca aj prácu jazykovedcov možno prirovnať k práci meteorológov. Jazykovedci nie sú záhradníci. Mnohí lingvisti si síce veci tak predstavujú, že jazyk, ktorý rastie nadivoko, treba pekne obstrihať, aby to vyzeralo ako vo Versailles alebo ako v Prahe vo Valdštejskom paláci. Lenže jazykovedci si takýmto spôsobom prisvojujú niečo, čo im nepatrí. Jazyk bol dlhé tisícročia pred jazykovedcami. Rástol, rozvíjal sa, zdokonaľoval sa, pritom ho nikto nestrihal, nikto nezakazoval: „Tak a tak nehovor a nepíš, tak a tak hovor a piš“. To nie je pravá jazykoveda. Práve si myslím, že poslanie jazykovedca je také čosi ako poslanie meteorológa. Ako to myslím?

Meteorológ na základe fyzikálnych (teda vedecky zistených) poznatkov o pohyboch celej stratosféry vie približne predpovedať počasie: príde takýto front s takou a takou vlhkosťou, čiže môžeme čakať takú a takú teplotu, do tisíc metrov dážď, od tisíc metrov vyššie sneženie. (Samozrejme, ten číselný údaj si nemôžeme vyložiť tak, že tu je 999 metrov, tak tu bude pršať, pôjdeme o meter

d'alej, kde je 1000 metrov, a tam už bude snežiť'.) Približne podobnú úlohu má jazykoveda. Jazykovedec má zisťovať a do istej miery aj prognózovať pohyby na všetkých rovinách jazykového systému. Z týchto prognóz je potom možné vyťažiť isté spôsoby používania jazyka v istom jazykovom spoločenstve. Takže najprv poviem „nech žije jazykoveda“, na druhom mieste poviem „nech žije meteorológia“.

³⁸ Platí to však len z intralexematického hľadiska, pretože napr. systémovosť termínu svedčí o špecifickej paradigmatickej determinovanosti (ktorá je však riadená terminologickou motiváciou; porov. editorskú pozn. 11).

³⁹ Porov. seminárnu prácu Jany Molnárovej *O fungovaní slangizmov v študentskom mikrospoločenstve* (2000), kde sa uvádzajú napr. takéto sociolektizmy: *atroš* (atrament), *jabo* (jablko), *Lond'oš* (Londýn), *pacoš* (pacient).

⁴⁰ [JF] Istý čas sa napríklad zdalo, že slovo *vzducholod'* sa definitívne stane historizmom. Ako vieme, *vzducholod'* skonštruoval Zeppelin, ba dokonca sa ju pokúšali použiť v prvej svetovej vojne. V súčasnosti však existujú pokusy výrobu *vzducholodí* oživiť. Slovo *vzducholod'* však zatiaľ možno chápať ako historizmus, pretože denotát, ktorý sa týmto slovom pomenúva, je zatiaľ niečím z histórie.

⁴¹ Keď sa na strednom Slovensku povie *valal*, je to príznakové. Domnievame sa, že pri tomto slove neprebíhla úplná demotivácia teritoriálnej motivácie. Aj v slovníkoch – KSSJ a SSS – má toto slovo kvalifikátor *nár.* (nárečové). Takže v takýchto prípadoch by bolo možné hovoriť o slovách, ktoré síce spisovná norma pripúšťa, ale majú „nálepku“ *teritoriálna motivácia*.

⁴² Prehľad vlastností okazionalizmov bol doplnený a upravený editorom podľa citovaného zdroja (Liptáková, 2000, s. 15 n.).

⁴³ K tomuto bodu J. Furdík uviedol nasledujúcu historku:

To bolo krásne, raz sme sa pri zadnom výťahu stretli traja graduovaní páni: pán profesor Štec, ja a pán prodekan Otčenáš. Keď prišiel výťah, pán prodekan Otčenáš, hoci funkčne z nás najvyšší, veľmi zdvorilo otvoril výťah a povedal: „Nech sa páči, páni.“ – My mu na to, že počkaj, počkaj, tak nám, radovým učiteľom bude otvárať prodekan? A on: „No, keď ja *si* celkom rád *zaliftbojčím*.“ Toto teda nikto v danej chvíli nečakal, neprediktability naozaj funguje.

⁴⁴ [JF] Okrem toho existuje osobitná skupina tzv. *echolalických slov*. Echolalické slová používa len isté individuum a nikto iný o tom nevie. Samozrejme, echolalické slová najviac používajú deti, ktoré ich používajú aj verejne. Neraz sú to len slová dané neúplnou kompetenciou alebo ani neviem čím. Je zaujímavé, že niektoré detské echolálie sú čo do realizácie ťažšie než spisovné slová (napr. *d'enkačko* namiesto *dievčatko*; *gagogáča* namiesto *pogáča*). Slovo *gagogáča* som používal ja; na toto slovo sa spomínalo dlhé roky, ja som na to už dávno zabudol, ale mamka mi to ešte pripomínala, hádam som mal pätnásť rokov. A ja som si k tomu slovu *pogáča* ešte primontoval, úplne nemotivovane, neod-

dôvodnene ešte jednu slabiku a bola z toho *gagogáča*. Možnože sa mi zapáčilo opakovanie ga-go-ga.

⁴⁵ Takisto prebehla prinajmenej transfonemizácia: *franchising* [frenčajzing]. Aj transmorfologizácia, aj transmorfemizácia sú indikátormi istého stupňa adaptácie. Je otázne, ako si vysvetliť transsémantizáciu. Domnievame sa, že transsémantizácia prebehne vždy, pričom nemusí ísť len o významové prevzatie jednej lexie, ako je to v prípade *gól*. Tie „trans“-termíny poukazujú na procesualnosť, na to, že jeden jazyk prevzal „niečo“ z iného jazyka. V prípade *franchisingu* prebehla transsémantizácia bez zúženia významu lexémy, keďže ide o odborný termín.

Z výkladu J. Furdíka ďalej vyplýva otázka. Ak sa slovo *franchising* pokladá za neadaptované, čo je nevyhnutnou podmienkou adaptácie cudzieho jazykového prvku? Všeobecná zrozumiteľnosť prevzatého slova? To by bolo azda príliš vážne. Veď každý jednotlivец má iný rozsah aktívnej i pasívnej slovnej zásoby. Navyše, ani odborné termíny domáceho pôvodu nie sú všeobecne zrozumiteľné v tom zmysle, aby ich bežný používateľ jazyka vedel na základe priezračnej, napr. slovotvornej motivácie uspokojivo vysvetliť.

⁴⁶ Terminologická poznámka J. Furdíka:

„M. Ološtiak hovorí, že termín kontakťová motivácia, ktorým som predtým pomenoval tento motivačný typ, nie je dosť priezračný, nevyjadruje, o aké kontakty ide, a navrhuje termín *interlingválna motivácia* (teda motivácia slov prijatých medzijazykovo). Lenže tento termín dostatočne nezvýrazňuje, že aktívnu úlohu v tomto preberaní hrá preberajúci jazyk, a nie odovzdávajúci jazyk. Pojem *interlingválnosti* predpokladá akúsi vzájomnosť, a tak, napriek tomu, že vysoko oceňujem jeho snahu o pomoc v adekvátnom terminologickom vystihnutí tohto javu, predsa len som to neprijal, čo neznamená, že sa k tomu ešte nevrátim.“

Editor terminologickú diskusiu na túto tému zhrnul v štúdií O interlingválnej motivácii (teoreticko-metodologické a terminologické poznámky) (Ološtiak, 2004).

⁴⁷ Dalo by sa azda povedať, že rôzne druhy lexém sú voči adaptačným tlakom preberajúceho jazyka odolné v rozličnej miere, pričom lexikálne citáty sú dosť „ľahostajné“ voči adaptačným tlakom L₂. Lexikálne citáty definuje J. Filipec (Česká lexikologie, 1985, s. 121) ako „...jednotky cizích jazyků přenesené do iného jazyka a užívané v něm zvláště v jistém sociálním, profesním a kulturním okruhu. Zachovávají si původní pravopis, zčásti i výslovnost a odlišují se od domácího morfologického systému“. Teda lexikálne citáty sa mnohokrát adaptujú aspoň zvukovo, sú prevažne nesklonné, vyššie stupne adaptácie (napr. transsémantizácia a transortografizácia) sa ďalej nerealizujú, porov. napr. lexikálny citát z francúzštiny, ktorého slovníkové spracovanie v KSSJ je takéto: *raison d'être* [rezondétr] neskl. m. kniž. zmysel bytia, existencie, pren. zmysel vôbec. Prebehla transfonemizácia, o čom svedčí zápis výslovnosti – upotre-

búvajú sa slovenské fonémy, napr. namiesto nosovky [õ] je sled foném [on] – tzv. extenzná voľná transfonemizácia (Ološtiak, 2002). Lexikálne citáty sú mnohokrát motivované aj stratifikačne (ide predovšetkým o intelektualizmy, uplatňujúce sa prevažne v odbornom, esejistickom a sčasti aj v publicistickom štýle).

⁴⁸ Komplexné spracovanie problematiky skracovania v slovenčine chýba. V tejto súvislosti však treba spomenúť dve vynikajúce kvalifikačné práce M. Gavurovej (rod. Michalikovej); porov. Michaliková, 1999; Gavurová, 2002.

⁴⁹ Porov. v slovenčine Slovník skratiek a značiek (Lalúch – Koncová, 2004).

⁵⁰ Porov. aj výklad v Českom etymologickom slovníku (Rejzek, 2001, s. 463).

⁵¹ Sémantizácia v KSSJ: „expr. figliar, šibal, beťár, výmyselník, lapaj“.

⁵² Ide o štúdiu *Théorie du néologisme* (In: Cahiers de l'Association internationale des études françaises, 1973, č. 25, s. 9 – 29). Porov. <<http://www.ditl.info/arttest/art15382.php>> aj publikáciu *Neologie a neografie* (1999).

LITERATÚRA

a) Práce citované v texte J. Furdíka (prípadne aj v poznámkach editora)

AVILOVA, N. S.: *Vid glagola i semantika glagol'nogo slova*. Moskva: Nauka 1976. 328 s.

BLANÁR, V.: *Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor počtových kníh z baníckej osady Boce*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961. 335 s.

BLANÁR, V.: *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda 1984. 216 s.

BLANÁR, V.: *Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.)* Bratislava: Veda 1996. 250 s.

BOSÁK, J.: Dialekty a sociolekty. In: *Studia Academica Slovaca*. 25. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1996, s. 25 – 30.

BOSÁK, J.: Slang ako dynamický faktor. In: *Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 27. ledna 1984*. Red. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta v Plzni 1987, s. 20 – 26.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Studia Sociolinguistica*. 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

BOSÁK, J.: Funkčné kvalifikátory v nových výkladových slovníkoch. In: *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference*. Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000. Red. O. Martinová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 75 – 83.

CIENKOWSKI, W.: *Teoria etymologii ludowej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1972. 148 s.

DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

DOLNÍK, J.: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. In: *Jazykovedný časopis*, 1985, roč. 36, č. 1, s. 13 – 22.

DOLNÍK, J.: *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985. 284 s.

FILIPOVIĆ, R.: Transphonemization: Substitution on the phonological level reinterpreted. In: *Europäische Mehrsprachigkeit. Festschrift zum 70. Geburtstag von Mario Wandruszka*. Red. W. Pöckl. Tübingen: Max Niemeyer 1981, s. 125 – 133.

FILIPOVIĆ, R.: *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga 1986. 322 s.

GLOVINSKAJA, M. J.: *Morfemnaja členimost' slova v sviazi s jeho frazeologizaciej*. In: Aktualnyje problemy russkogo slovoobrazovanija. Red. A. N. Tichonov. 1. izd. Samarkand: Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972, s. 88 – 94.

GUIRAUD, P.: *Les locutions françaises*. 3ème éd. Paris: Presses Universitaires de France 1967. 126 s.

HAGÈGE, C.: *L'homme de paroles. Contribution linguistique aux sciences humaines*. Paris: Fayard 1985.

HORECKÝ, J.: *Základy slovenskej terminológie*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.

HORECKÝ, J.: *Slovotvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.

HORECKÝ, J.: Zložky a dimenzie jazykového znaku. In: *Jazykovedný časopis*, 1986, roč. 37, č. 1, s. 64 – 72.

HORECKÝ, J. – BUŽASSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

HRBÁČEK, J.: *Jazykové zkratky v češtině*. Praha: Univerzita Karlova 1979. 128 s.

CHANPIRA, E.: Ob okkazionalnom slove i okkazionalnom slovoobrazovanii. In: *Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka*. E. A. Zemskaja – D. N. Šmeľov. Moskva: Nauka 1966, s. 153 – 166.

KAČALA, J.: Kategoriálne slová v slovných spojeniach (príspevok k teórii jazykového významu). In: *Jazykovedný časopis*, 1993, roč. 44, s. 1, s. 14 – 24.

KOŘÍNEK, J. M.: *Studie z oblasti onomatopoeje*. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy 1934.

KRUPA, V.: *Jednota a variabilita v jazyku. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky*. Bratislava: Veda 1981. 168 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava: Veda 1987. 592 s. (4. vyd., 2003.)

KUCHAR, J.: Základní rysy struktur pojmenování. In: *Slovo a slovesnost*, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.

KUŠNÍR, P.: *Sufixácia prevzatých substantív mužského rodu v spisovnej slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta, Univerzita P. J. Šafárika 1976. 340 s. [Rigorózna práca.]

LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka 2000. 145 s.

MASÁR, I.: *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava: Veda 1991. 192 s.

MASÁR, I.: *Ako pomenívame v slovenčine. Kapitoly z terminologickej teórie a praxe*. Spisy SJS. Bratislava: SJS pri SAV – JÚLŠ SAV 2000. 60 s.

MARTINCOVÁ, O.: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Univerzita Karlova 1983. 160 s.

MATEJČÍK, J.: *Lexika Novohradu (vecný slovník)*. Martin: Osveta 1975. 312 + 36 s.

MIKO, F. a kol.: *Frazeológia v škole*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.

MISTRÍK, J.: *Moderná slovenčina*. 3., preprac. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1996. 293 s.

MISTRÍK, J.: *Štylistika*. 3., uprav. vyd. Bratislava: Media Trade – Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

MOISEJEV, A. I.: *Osnovnyje voprosy slovoobrazovanija v sovremennom russkom literaturnom jazyke*. 1. izd. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1987. 280 s.

ODALOŠ, P.: *Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogická fakulta 1997. 92 s.

ONDRUS, P.: *Slovenská lexikológia. 2. Náuka o slovnej zásobe*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 90 s.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

PAULINY, E.: Systém v jazyku. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Red. A. Dostál. Praha: Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18 – 28.

POPOV, R. N.: Slovoobrazovanie na počve frazeologičeskich jediníc. In: *Aktual'nyje problemy russkogo slovoobrazovanija*. Red. A. N. Tichonov. Samarkand: Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972, s. 53 – 63.

de SAUSSURE, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 468 s.

SISÁK, L.: *Expresivita slova v súčasnej nemčine v porovnaní s ukrajinčinou (názvy osôb)*. Bratislava: Univerzita Komenského 1983. [Kandidátska dizertačná práca.]

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

SMIEŠKOVÁ, E. – SIMOVÁ, E.: *Slovensko-maďarský frazeologický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 152 s.

ZIMA, J.: *Expresivita slova v súčasnej češtině. Studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1961. 140 s.

b) Práce citované len v poznámkach editora

BLANÁR, V.: *Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska*. Bratislava: Veda 1993. 192 s.

ČERNÝ, J.: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia 1996. 516 s.

DOLNÍK, J.: *Základy lingvistiky*. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1999. 228 s.

DOLNÍK, J.: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

ĎURČO, P.: Modelovanie vo frazeológii. Poznámky k moskovskej frazeologickej škole. In: *Slovo a slovesnosť*, 1991, roč. 52, č. 2, s. 138 – 144.

MLACEK, J. – ĎURČO, P. a kol.: *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1995. 162 s.

GAVUROVÁ, M.: *Komunikačná analýza skratiek*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2002. 138 s. [Rigorózna práca.]

GBŮR, J.: *Básnický (autorský) slovník P. O. Hviezdoslava (Ežo Vlkolinský, Dve návštevy)*. Prešov: Filozofická fakulta, Univerzita P. J. Šafárika 1980. [Rigorózna práca.]

LALÚCH, R. – KONCOVÁ, M.: *Slovník skratiek a značiek*. Bratislava: Ikar 2004. 488 s.

MASÁR, I.: Kompetenčák? In: *Kultúra slova*, 2004, roč. 38, č. 1, s. 60.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 536 s.

MICHALIKOVÁ, M.: *Skratka ako lexikálna jednotka*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 1999. 107 s. [Diplomová práca.]

MISLOVIČOVÁ, S.: Niektoré názvy súvisiace s mobilnou komunikáciou. In: *Kultúra slova*, 2002, roč. 36, č. 1, s. 7 – 9.

MOLNÁROVÁ, J.: *O fungovaní slangizmov v študentskom mikrospoločensťve*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove 2000. [Seminárna práca z lexikológie slovenského jazyka pod vedením J. Furdíka.]

Neologie a neografie (Výběr z národních bibliografií s Dodatkem). 2. vyd. Praha: ÚJČ AV ČR 1999. 97 s. (1. vyd. 1996.)

Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference. Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000. Red. O. Martincová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky 2000. 113 s.

OLOŠTIAK, M.: Transfonemizácia v kontaktovom vzťahu angličtina – slovenčina. In: *Jazykovedný časopis*, 2002, roč. 53, č. 2, s. 111 – 126.

OLOŠTIAK, M.: O interlingválnej motivácii (teoreticko-metodologické a terminologické poznámky). In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku*. Ed. M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešovská univerzita v Prešove 2004, s. 112 – 122.

REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001. 752 s.

SABOL, J.: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1989. 253 s.

SIČÁKOVÁ, L.: Polyonymia, polysémia, homonymia a antonymia hydro-ným. In: *Slovenská reč*, 2002, roč. 67, č. 6, s. 330 – 341.

SLEX99. Elektronický lexikón slovenského jazyka. (Obsahuje tieto kodifikačné príručky: Pravidlá slovenského pravopisu. 2. vyd. 1998. – Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. 1997. [KSSJ] – Synonymický slovník slovenčiny. 1. vyd. 1995. [SSS].) Bratislava: Forma, s r. o., 1998.

ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: *Veľký slovník cudzích slov*. 2., rev. a dopl. vyd. Bratislava – Veľký Šariš: Vydavateľstvo SAMO 2000. 1327 s. [VSCS]

ŠKVARENINOVÁ, O.: *Paronymický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1999. 212 s.

c) Použité a citované práce J. Furdíka

[D] *Diktafónové nahrávky z prednášok a výberových seminárov z lexikológie* (letný semester akad. roka 2001/2002).

[P] *Poznámky z prednášok a seminárnych cvičení*. Študijné roky: 1992/1993 (I. Chomová), 1993/1994 (J. Kredátusová), 1994/1995 (S. Pariláková), 1995/1996 (Z. Ondráčková, rod. Hlavatá), 1996/1997 (M. Gavurová, rod. Michalíková), 1997/1998 (M. Ivanová, K. Vužňáková, rod. Dziačková), 1998/1999 (Z. Prílepková, rod. Bellová, A. Gálisová, L. Ološtiaková, rod. Gianitsová, N. Janočková, B. Kačmárová), 1999/2000 (L. Pavelová, Z. Vaceková), 2000/2001 (A. Pišková), 2001/2002 (D. Lazáková, Z. Lobotková, Z. Ujházyová, L. Němcová).

[1993] *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

[1994] Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. Red. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14. Druhýkrát publikované in: Furdík, J.: *Život so slovotvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedežitych sedemdesiatin*. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 383 – 389.

[1995] „Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike. In: *Slavica Slovaca*, 1995, roč. 30, č. 2, s. 122 – 127.

[1996] *Jazykový status slovotvorne motivovaného slova*. In: *Studia Philologica*. 3. Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafárikanae. Red. Z. Stanislavová et al. Prešov: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Pedagogická fakulta v Prešove 1996, s. 48 – 56.

[1998/1999] Typy lexikálnej motivácie. In: *Jazykovedný zápisník*, 1998/1999, roč. 17/18, s. 24 – 27.

[2000] Motywacja słotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej. In: *Słotwórstwo a inne sposoby nominacji*. Materiały z 4 konferencji Komisji Słotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2000, s. 59 – 62.

[2004] *Slovenská slovotvorba. (Teória, opis, cvičenia.)* Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

[2005] Jeden z celkových možných pohľadov na lexikálnu zásobu. In: Furdík, J.: *Život so slovotvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin*. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 447 – 448.